

LUTFİ PAŞA’NIN İMAN RİSALESİ: İNCELEME VE TAHKİK

Vezir Harman*

Halil İbrahim Delen**

Öz

Kanuni Sultan Süleyman’ın vezirlerinden- İşkodralı Lutfi Paşa tarih, siyasetname ve savaş sanatı gibi alanlarda meşhur eserler kaleme almış bunlara ilave olarak İslamî ilimlere dair bilhassa da de kelim sahasında çeşitli risaleler yazmıştır. Bu çalışmada Lutfi Paşa’nın *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi* adlı risalesinin tahkikli neşri yapılacaktır. Lutfi Paşa’nın bu risalesi kelim ilmi açısından değerlendirilecek, risalenin telif sebebi araştırılacak, risalede yer alan görüşlerin klasik kelim kaynaklarındaki konumu tespit edilemeye çalışılacaktır. Lutfi Paşa’nın bu risalesinin konumu, kaynakları araştırılacak olup Lutfi Paşa’nın kendi görüşleri de izah edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Kelim, İman, Lutfi Paşa, Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi

A CRITICAL EDITION OF THE RİSÂLA FÎ BEYÂNİ ASLİ’L-ÎMÂN VE CEVHERİHİ VE SIFÂTİHİ BY LUṬFÎ PAŞA

Abstract

Luṭfî Paşa of Shkodral, one of the viziers of Suleiman the magnificent, wrote famous works in fields such as history, politics, the art of war, and in addition he wrote various books on Islamic sciences, especially in the field of Kalam. In this study, we will take Luṭfî Paşa's approach to the subject of Faith (îmân), The *Risâla fî Beyâni Asli’l-Îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi* of Luṭfî Paşa will be evaluated from the point of view of Kalam science and reason why the book was written will be investigated, the position of the book's views in classical Kalam sources will be tried to be determined. The position, sources and influence of Luṭfî Paşa's book will be investigated and Lutfi Pasha's own views will be explained.

Keywords: al-Kalâm, Faith (îmân), Luṭfî Paşa, Risâla fî Beyâni Asli’l-îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 14.11.2019, Accepted / Kabul Tarihi: 26.04.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.646993>

* Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelim Anabilim Dalı

Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Kalam. vharman@nku.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6945-5255>

** Namık Kemal Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kelim Anabilim Dalı

Namık Kemal University, Faculty of Theology, Department of Kalam. hidelen@nku.edu.tr

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-2803-0300>

GİRİŞ

İlim ve devlet adamı İşkodralı Lutfi Paşa (893-971/1488-1564) Arnavut kökenli bir devşirmedir. Birçok alanda eserler kaleme almış örnek bir şahsiyettir. II. Beyazıt'ın saltanatı döneminde (1481-1512) saraya alınmıştır. Kanuni Sultan Süleyman (v. 973/1566) döneminde de önemli görevler üstlenmiştir. 1539-1540 yıllarında yaklaşık iki yıl veziriazamlık görevini ifa etmiştir. Ayrıca Mimar Sinan'ı keşfedip padişahla tanıştırmış ve mimarbaşı olmasını tavsiye etmiştir. Taşköprüzade Ahmed Efendi (v. 968/1561), Ebüssuud Efendi (v. 982/1574), İbn Kemal Kemalpaşazade (v. 940/1534) ve Kınalızade Ali Efendi (v. 979/1572) gibi meşhur âlimlerle çağdaştır.¹

Veziriazamlıktan azledildikten sonra ilmi eserler yazmakla meşgul olmuş, bir kısmı küçük risalelerden bir kısmı da hacimli eserlerden olmak üzere yaklaşık yirmi eser telif etmiştir. bırakmıştır. Eserlerini genellikle Arapça ve Osmanlıca yazmıştır. Siyaset alanında yazmış olduğu *Âsafnâme* ile meşhur olmuştur. Osmanlı tarihi dışında hadis, fıkıh, itikada dair eserler de kaleme almıştır. Risalelerinde halk tarafından merak edilen ve halka faydalı olduğunu düşündüğü güncel meselelere temas etmiştir. Yavuz Sultan Selim Memlûklülerin iktidarına son verip hilafeti Osmanlı'ya taşıyınca hilafet meselesi, toplumda tartışılan güncel bir konu olmuş bu sebeple 961 (1554) yılında *Halâşü'l-ümme fi ma'rifeti'l-e'imme* adıyla bir eser kaleme almıştır. Bu risalede kendisinden önceki Sadruşşerîa (v. 747/1346) ve Turtûşî (v. 520/1126) gibi imametın Kureyş'ten olma şartının artık geçersiz olduğunu ve asabiyet temelinde zamana göre değişken bir hüküm olduğunu beyan etmiştir. Bundan dolayı Kanuni Sultan Süleyman'ı, zamanının sultanı ve halifesi olarak görmüştür. Yine Lutfi Paşa, Yavuz Sultan Selim'in Safevi Devleti'ne ve Şii yayımlacılığına karşı yürüttüğü politikaya paralel olarak, Şia'yı eleştiren risaleler kaleme almıştır.²

Lutfi Paşa'nın idarecilik yönü ve kaleme almış olduğu *Âsafnâme*, *Tevârih-i Âl-i Osman* ve *Halâşü'l-ümme fi ma'rifeti'l-e'imme* gibi eserleri çeşitli araştırmalara konu olurken, İslâmî ilimlere dair kaleme aldığı eserler hâlâ incelenmeyi beklemektedir.³ Bu çalışmada Lutfi Paşa'nın *Risâle fi Beyâni Asli'l-İmân* adlı eseri bağlamında kelimelerin en temel itikadî meselelerine dair tespitlerinin incelenmesi hedeflenmektedir. Lutfi Paşa'nın risalede konuyu inceleme tarzı, kullandığı kaynakları, konuya yaklaşımı incelenecek ardından risalenin kelimelerin geleneği içerisinde nereye tekabül ettiği tespit edilmeye çalışılacaktır. 16. yy Osmanlı ilmi düşüncesi hakkında da önemli ipuçları sunan Lutfi Paşa'nın İslâmî ilimler sahasında yazmış olduğu eserler, aynı zamanda

¹Lutfi Paşa'nın hayatı hakkında uzunca bilgi vermenin konumuzu aşan bir durum olduğunu düşünmekteyiz. Bu sebeple hayatı hakkında bizi ilgilendiren bazı bilgilere değinerek asıl konuya geçilecektir. Hayatı hakkında geniş bilgi elde etmek isteyenler aşağıdaki kaynaklara bakabilir: Asım Cüneyd Köksal, "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa", *Osmanlı Araştırmaları (Dergi)*, 50 (2017): 29-72; Asım Cüneyd Köksal, *Lütfi Paşa* (İlke Yayıncılık, 2017); Th. Menzel, "Lütfi Paşa", *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*, *Encyclopaedia of Islam* (Brill, t.y.), v:54b; Lutfi Paşa, *Lütfi Paşa ve Tevârih-i Âl-i Osmân*, thk. Kayhan Atik (Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001); Bursalı Mehmed Tahir, *Osmanlı Müellifleri: 1299-1915* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1975); Köprülüzade Mehmed Fuad, "Lütfi Paşa", *Türkiyat Mecmuası [İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası] [TM]* I (1925): 119-150; M. Tayyip Gökbilgin, "Lütfi Paşa", *İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: MEB Basımevi, 1995); Mehmet İpşirli, "Lütfi Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2003.

² Köksal, *Lütfi Paşa*, 49, 66, 67, 70.

³ Köksal, "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa", 30-31; Lutfi Paşa'nın -hilafet risalesini saymazsak- islami ilimlere dair çalışmaları üzerine yapılan tek müstakil çalışma: Asım Cüneyd Köksal, "Lütfi Paşa'nın Niyet Risalesi", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, 31 (2018): 569-587.

tarihi bir belge hüviyetindedir. Lutfi Paşa bu risalede yaşadığı dönemin dini düşünce tarzını, tedavülde olan kaynaklarını bizlere göstermekte ve zaman zaman devrin tartışmalarını gözler önünde sermektedir.

1. *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi*

1.2. Lutfi Paşa'ya Aidiyeti

Eserin Lutfi Paşa'ya aidiyeti noktasında bir şüphe bulunmamaktadır. Bursalı Mehmet Tahir gibi rical kaynakları, bu risaleyi Lutfi Paşa'ya nispet etmese bile risalenin dibacesi girişinde eserin ona ait olduğunu göstermektedir. Diğer taraftan metin içerisindeki ifadeler ve kullanılan kaynakları diğer eserleri ile kıyaslandığında ona aidiyeti noktasında şüphe kalmamaktadır. Yine Risalede kullanılan üslup ile diğer eserlerindeki üslup ve benzer ifadeler risalenin Lutfi Paşa'ya aidiyetini güçlendirmektedir. Ayrıca tespit edebildiğimiz kadarıyla bu risalenin günümüze ulaşmış tek nüshasının müstensihisi Musa b. Fadlullah, Lutfi Paşa'nın *Risâle-i Fırak-ı Dâlle* adlı risalesinin de müstensihidir.

1.3. Yazılma Sebebi

Lutfi Paşa bu risaleyi Arapça kaleme almıştır. Eseri yazma sebebini açıklarken vefatının yaklaşmış olmasını ve imanın aslı olan marifetullah hususunda insanların gafletinin arttığını gözlemlediğini dile getirmektedir. Ayrıca ömrünün sonuna doğru, imana dair faydalı bilgileri Hanefî mezhebine bağlı kalarak özetlemeyi amaçladığını belirtmektedir.⁴ İnsanları iman hakkında bilgilendirmek için bu risaleyi kaleme aldığını beyan eden Lutfi Paşa, İslam hakkında cehaletin mazeret olamayacağına dikkat çekmektedir.

Lutfi Paşa'ya göre iman ve İslâmı bilmeyen kimsenin ismi, dâru'l-İslam halkının defterinden silinir.⁵

Lutfi Paşa *fetavâ-i Tatarhâniyeden*; “Kim küçüklüğünde Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe ve kaderin hayrıyla ve şerriyle Allah'tan olduğuna iman ettim demeyi öğrendiği gibi bu maddelerin tefsirini güzel yapmazsa müslüman olduğuna hükmedilmez.” şeklindeki hükme atıfla, Küçük çocuğun durumu böyle ise yetişkin insanların durumu nasıldır?⁶ diye sorar.

Lutfi Paşa'nın dikkat çekici diğer bir ifadesi şu şekildedir: Şayet bir mecusi bir müslümana ‘İslam’ı bana arz et’ dese, müslüman ise ‘Bilmiyorum. İslamı sana anlatması için falana git’ dese küfre girmiş olur. Çünkü İslam’ı tavsif etmeyi bilmiyorum demekle müslüman olmadığını ikrar etmiş olur. Eşi kendisinden bاین talakla boş olur. Bu kişiye mürted hükümleri tatbik edilir. Müslüman olması için imanın sıfatını öğrenmeye zorlanır.⁷

Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) *el-Câmi 'u'l-kebîr*'inden aktardığı şu mesele de din ile ilgili bilginin ve delilin önemini vurgulamaktadır: Bir Hristiyan'a Hristiyanlığın özellikleri sorulsa ve bilmiyorum dese o kişi ne Hristiyan ne de Yahudi'dir. Hükümü, mürtedin hükmüyle aynıdır. O kişiyle eşi arasında nikah yoktur. İşte Müslüman da aynı durumdadır. Lutfi Paşa, bu konuda şu ayeti delil getirmiştir:

⁴Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân ve Cevherihi ve Sifâtîhi*, Beyazıt Kütüphanesi, Veliyüddin Efendi, nr. 3242, 5a.

⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5a.

⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b.

⁷ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b.

“Onlar (*ashabı kehf*) hakkında apaçık bir delil getirmeleri gerekmez miydi?” (Kehf, 18/15.) Din ancak delil ile edinilir. Bu ayette delili olmayan dinlerin merdud olduğuna delil bulunmaktadır.⁸

Lutfi Paşa, icmali imanın da caiz olmadığını savunmaktadır. Zira ilim talep etmek Müslüman erkek ve kadına farzdır.⁹ Bu şekildeki genellemede hata payı söz konusudur. Zira peygamberlerin sayıları gibi hakkında kesin delil bulunmayan meselelerde icmali iman yeterliyken, imanın aslına ve sıfatları gibi hakkında kesin delil bulunan meselelerde tafsili iman gereklidir. Tafsili imanın farz olduğu konularda icmali imanla yetinmek elbette doğru değildir. Bununla birlikte bu mesele taklidi iman açısından değerlendirilecek olursa, mukallidler genellikle icmali imanla yetinmektedirler. Ehlisünnetin genel görüşüne göre mukallidin imanı sahih olmakla beraber tahkiki imanı terk ettiği için günahkârdır.

1.3. Kaynakları

el-Fıkhü'l-ekber¹⁰ ve **el-Vaşıyye**¹¹: Ebû Hanîfe'nin iman esaslarına dair görüşlerini içeren iki risalesidir.

el-Fevâ'ihu'l-miskiyye fi'l-fevâtihi'l-Mekkiyye¹²: Müellifi Abdurrahmân b. Muhammed Bistâmî'dir. Antakya doğumludur. Bursa'da Molla Fenâri'den ilim tahsil etmiştir. Hanefi mezhebine mensup olup tasavvufi, tarihi eserleri olan ve cifr gibi batınî konulara dair eserler yazan bir alimdir. Bistâmî, bu eserini II. Murad'a ithaf ederek yazmış olup Hicri 858 (Miladi 1454) yılında Bursa'da vefat etmiştir. Eser ansiklopedik bir eser olup 100 civarında ilmi tanıtılmaktadır.¹³

Şerhu'l-Meşârik¹⁴: Atûfi olarak meşhur olan Hızır b. Mahmud'un (v. 948/1541) telif etmiş olduğu eser. Kastamonî ve Merzifonî nispetleriyle kaynaklarda zikredilen Atûfi, II. Beyazıt tarafından saray hizmetlilerine hoca olarak tayin edilmiş olduğundan Lutfi Paşa'nın değer verdiği alimlerden birisidir. Atûfi'nin tefsir, hadis, tıp, mantık ve kelim ilimlerinde şerh ve haşiyeleri bulunmaktadır.¹⁵

el-Fetavâ't-Tatarhâniyye¹⁶: Hindistanlı Hanefi fakihlerinden Âlim b. Alâ el-Enderpetî'ye (v. 786/1384) ait olan bir eserdir. Eser Hanefi fikhının klasik eserleri özetlenerek kaleme alınmış toplam 2134 varaktan oluşan hacimli ve muteber bir eserdir.¹⁷

Bu eserlere ilave olarak Ebû Hanîfe'nin öğrencilerinden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'nin *el-Câmi'u'l-kebir*¹⁸ adlı eseri, Ahmed b. Mûsâ b. İsâ el-Keşşî'nin *Mecmû'u'l-havâdis ve'n-nevâzil ve'l-vâkı'ât*¹⁹ adlı eseri, Seyyid Şerîf Cürçânî'nin (v. 816/1413) *et-Ta'rîfât*²⁰ isimli eseri, Sadrüşşerîa es-Sânî'nin (ö. 747/1346) *et-Tavzîh fi*

⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 9a.

⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 9a.

¹⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 4b, 8b.

¹¹ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 8a.

¹² Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

¹³ Mustafa Çağrıç, “Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1992, 6: 218-219.

¹⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 5a.

¹⁵ İsmail Lütfi Çakan, “Hayrettin Hızır Atûfi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1991, 4: 99-100.

¹⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b.

¹⁷ Ferhat Koca, “el-Fetâva't-Tatarhâniyye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1995, 12: 446-447.

¹⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 9a.

¹⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 8a.

²⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fi Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

*ḥalli ḡavâmiẓi't-Tenḡih*²¹ isimli eseri, Ebü'l-Leys es-Semerḡandî'nin (ö. 373/983) *en-Nevâzil* (el-Fetâvâ)²² isimli eseri ve Yemenli alim İbnü'l-Ehdel'e (ö. 855/1451) ait *Keşfü'l-ḡiḡâ*²³ isimli eser de Lutfi Paşa'nın bu risale de kullandığı kaynakları arasındadır.

1.4. İçeriği

Lutfi Paşa bu risalesinde imanın mahiyetine, çeşitlerine ve iman esaslarına dair meselelere değinmektedir. İmanın aslının Cibril hadisinde açıklandığı gibi Allah'a, meleklerine, kitaplarına, peygamberlerine, ahiret gününe ve kadere iman şeklinde 6 maddeden oluştuğunu belirttikten sonra 18 açıdan imanı değerlendirmektedir. Şimdi bunların sırasıyla ne olduklarını ve bunlarla ne kastettiğini inceleyelim:

1.4.1. İman Çeşitleri

a. Taklidi iman: Taklidi iman, kişinin herhangi bir delile dayanmadan âlimlerin sözünü taklid ederek Allah'ın birliğine ve sıfatlarına inanmasıdır. Lutfi Paşa'ya göre şeriat nazarında mukallidin imanı muteber olsa bile, mukallidin imanına itimad edilmez. Nazar ve istidlali terk etmesi sebebiyle fasık sayılmaktadır. Bu günahı sebebiyle affedilmesi veya cezalandırılması mümkündür. Ancak Sonuç itibariyle hükmü kesinlikle cennettir. Mukallid, hem Müslüman ismine hem de Allah'ın müminlere vaat ettiği cennete müstehaktır. Zira itikadıyla Allah'ın emirlerine itaat etmektedir.²⁴

b. İstidlali iman: İstidlali iman, eserden müessire veya eser olmadan müessirin var olmasının imkansız olduğuna istidlalde bulunarak Allah'a iman etmektir.²⁵

c. Tahkiki iman: Tahkiki iman, kalbin Allah'ın birliğine mütmain olması ve bunu tasdik etmesidir. Tüm insanlar muhalefet etse bile kalbin mutmain olduğu konuda en ufak bir şüpheyeye düşmemesi veya kalpte asla herhangi bir sarsılmanın meydana gelmemesidir.²⁶ Tahkiki iman, kalbin muhkem/sapasağlam bir hale getirilerek, kişinin iman esaslarını muhafaza ve mudafaa eder duruma gelmesini sağlayan iman derecesidir.

d. Gaybi ve Hudûri iman: Gaybi iman, bi'setten önce kişinin iman etmesidir. Huduri iman ise bi'setten sonra kişinin iman etmesidir. Huduri iman meydana gelmezse gaybi imanın bir faydası yoktur. Zira bazı insanlar bi'setten önce Hz Muhammed'e iman etmişken, peygamber olarak gönderildikten sonra onu inkar etmişlerdir.²⁷ Bu durum da onların iman konusunda samimi olmadıklarını göstermektedir. Zira Ehli Kitap, Peygamber Efendimiz peygamberlik ile görevlendirilmeden önce ona iman ediyorlardı. Fakat Allah, son peygamberi kendi içlerinden göndermeyince onu inkâr etmişlerdir. “Önceden kafirlere karşı fetih isteyenler, beraberlerinde olanı tasdik edici olarak Allah katından olan Kitap onlara gelince, o tanıdıkları kişi kendilerine gelince onu inkâr ettiler. Allah'ın laneti kafirlerin üzerindedir.” (Bakara, 2/89)

e. Akli iman: Eş'ariyye ve Mu'tezile'ye göre Allah'a iman etmek, aklen vaciptir. Mu'tezile'ye göre kişi şüpheleri def edecek şekilde tüm meseleleri akli delillerle bilmedikçe mümin sayılmaz. Ehli Sünnet'e göre ise akıl, eşyanın güzelliğini ve

²¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 9b.

²² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 7a.

²³ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 8b Eserin tam adı “Keşfü'l-ḡiḡâ ‘an ḡaḡâ’iki't-tevhîd ve ‘akâ’idi'l-muvahhîdîn ve zikri'l-e’immeti’l-Eş’ariyyîn ve men ḡâlefehüm mine’l-mübtedi’in ve beyâni ḡâli İbn ‘Arabî ve etbâ’ihi’l-mâriḡîn”.

²⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5a.

²⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5a.

²⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5a.

²⁷ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5a.

çirkinliğini bilmek için bir alettir. Lutfi Paşa, *Şerhu'l-Meşârik*'ten nakilde bulunarak "icma delili sebebiyle mutlak olarak marifetullahın şer'an vacip olduğunu" belirtmektedir.²⁸ Lutfi Paşa, bu başlık altında bir tanımlama yapmak yerine marifetullahın vücubunun aklen mi şeran mi olduğu sorununa değinmektedir. Bu açıklamalardan anlaşıldığı kadarıyla akli iman, kişinin kendi ihtiyarıyla akli delillerle iman etmesidir. Bu açıdan akli iman, istidlali imana benzemektedir.

f. Ebedi İman: Ebedi iman, anne babası müslüman olup müslümanların arasında doğan ve müslüman olup İslam üzere ölen kimsenin imanıdır.²⁹

g. İhtiyari iman: Can korkusu ve dünyevi beklenti olmadan sadece Allah'tan korkarak ve O'nun rahmetini umarak İslam dinine rağbet ederek küfür beldesinden İslam beldesine gelen zimminin imanıdır.³⁰

h. Keşfi ve Makbuli iman: Bu iman türü nebilerin ve resullerin imanı olup burhanî delille yetinmeyip kendisinde açık delil, nur ve ziya talep edilen imandır. Lutfi Paşa, Ebû Hanîfe'nin en önemli talebelerinden Muhammed b. Haşan eş-Şeybânî'nin (v. 189/805) şu sözünü aktarmaktadır: "Benim imanım Cebrail'in imanı gibidir (كإيمان جبرائيل), demeyi kerih görüyorum. Bilakis ben Cebrail'in iman ettiği her şeye iman ettim, derim."³¹ "İmanım Cebrail'in imanı gibidir" ifadesi Ebû Hanîfe'nin eserlerinde kullandığı bir ifadedir.³² Lutfi Paşa, burada Ebû Hanîfe'nin ismini vermeden ona üstü kapalı bir eleştiride bulunmaktadır. Tabii bu tür sözler maksatlarına göre anlam ve değer kazanır. Ebü'l-Yüsr Fahrü'l-İslâm el-Pezdevî (v. 493/1100), imanının artması ve eksilmesi bahsinde bu konuya değinerek imanın zatında bir artma ve eksilme olmayacağını, bilakis imanın vafında artma ve eksilme olduğunu belirterek Ebû Hanîfe'nin bu sözünü şöyle aktarmaktadır: "İmanım Cebrail'in imanı (كإيمان جبرائيل) gibidir, derim. Fakat İmanım Cebrail'in imanına denktir (مثل إيمان جبرائيل), diyemem. Çünkü misliyyet sıfatlarda eşitliği gerektirir. Fakat Kef harfiyle benzetme bunu gerektirmez."³³

ı. Matbu iman: Matbu iman, meleklerin imanıdır.³⁴ Tabii iman olarak anlaşılabilir. Zira meleklerin yaratılışında Allah'ı inkar etmeleri söz konusu değildir.

i. Masum iman: Masum iman, müminlerin imanıdır.³⁵ Lutfi Paşa, müminlerin imanına neden masum iman dediğini izah etmemiştir. Bazı müellifler makbul ve masum iman kavramlarıyla ilgili farklı bir yaklaşım içerisindedir. Müminlerin imanına makbul iman derken, peygamberlerin imanına masum iman demektedirler.³⁶ Peygamberlerin ismet sıfatıyla muttasıf olması sebebiyle masum iman kavramının peygamberlerin imanı hakkında kullanılması daha makuldür.

²⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

²⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

³⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

³¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

³² Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber* (BAE: Mektebetül-Furkan, 1999), 121.

³³ Ebü'l-Yüsr Fahrü'l-İslâm Pezdevî, *Ehli Sünnet Akaidi*, trc. Şerafeddin Gölcük (Kayıhan Yayınları, 2015), 236.

³⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

³⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

³⁶ Ferit Aydın, *İslamda İnanç Sistemi/Akaid* (Kahraman Yayınları, t.y.), 81 İnternet Erişim: 01.08.2019 <https://www.ihya.org/kavram/kavramlar-ansiklopedisi/dt-3435.html>.

j. *Merduvî iman*: Merduvî iman, münafıkların imanıdır. Çünkü onlar, zahirde dilleriyle İslam'ı ikrar ettikleri halde hakikatte kalpleriyle inkar etmektedirler. Bazıları buna nifak küfrü demektedirler.³⁷

k. *Zarurî iman*: Zarurî iman, Firavun gibi helak oldukları sırada iman edenlerin imanı olup Allah katında fayda vermeyen imandır. Bu iman sahibi ne dünyada ne de ahirette bu imandan istifade edemez.³⁸ Bu iman iki halde değerlendirilmiştir. Dünyada helak olurken ölüm sırasında ye's halindeki imana denir ki cumhur ulema bunun fayda vermediğini savunurken, Muhyiddin İbnü'l-Arabî (v. 638/1240) gibi bazı âlimler fayda verdiğini savunmuşlardır. Azabı gördükten sonra yapılan imana be's halinde iman denilmektedir. Alimler bu tür bir imanın geçerli olmayacağı konusunda ittifak etmişlerdir.³⁹ Dünyada helak olurken veya ahirette azabı görünce iman edenlerin imanının fayda vermediği konusunda şu ayetler zikredilebilir: “*Onlara resullerimiz beyyinelerle geldiğinde yanlarında bulunan ilimle şımardılar. Alay ettikleri şey (helak azabı) onları kuşatıverdi. Azabımızı (be'senâ) gördüklerinde Allah'ın bir olduğuna iman ettik ve daha önce şirk koştığımız şeyleri inkâr ettik, dediler. Azabımızı görünce iman etmeleri onlara fayda sağlayacak değildir. Allah'ın daha önceki kulları hakkındaki sünnetine uygun olarak. Orada kafirler hüsrana uğradılar.*” (Mümin, 40/83-85) “*Onlara meleklerin gelmesini, Rabbinin gelmesini veya Rabbinin bazı ayetlerinin gelmesini mi bekliyorlar? Rabbinin bazı ayetleri gelince öncesinde iman etmemiş olanların veya imanından bir hayır kazanmamış olanların imanı onlara fayda sağlamaz.*” (En'âm, 6/158)

l. *Müncî iman*: Müncî iman, kendisine tebliğ ulaşmadığı halde mahlukat üzerinde tefekkür ederek yaratıcının varlığına ve birliğine istidlalde bulunarak iman eden kimsenin imanıdır. Buna özellikle müncî (kurtarıcı) iman demesinin sebebini Lutfi Paşa, *nebiye iman etmediği için imanının kişiyi kurtarmayacağı tevehhümüne bir cevap olsun* şeklinde açıklamaktadır.⁴⁰ “Allah kimseyi vus'atı dışındaki bir konuyla mükellef kılmaz.” (Bakara, 2/286) Bundan dolayı resulden haberi olmayan bir kimseyi resule ve onunla gönderilen tekliflerle mükellef kılmaz. “Resul göndermedikçe azap edici değiliz” (İsrâ, 17/15) ayeti bu hakikate işaret etmektedir.

m. *Gaybî iman*: Gaybî iman, müminlerin Allah'ı görmedikleri halde iman etmesi sebebiyle kullanılan bir kavramdır. Çünkü Allah-u Teâlâ beş duyu ile algılanan bir varlık (mahsus) olmadığı gibi buna denk olan bedihiyyat ve keşfiyyat ile bilinen bir varlık da değildir. Kulun iman etmesi gereken Allah'ın isimleri ve ahiret ahvali gibi hususlar gaybî olduğu için Müslümanların imanına gaybî iman da denir. Lutfi Paşa, burada Peygamber Efendimizin de Allah'ı görmediğini, sadece Allah'ın vasıflarını işittiğini söylemektedir. Hz. Musa'nın da Allah'ı görmediğini hatırlatarak, şayet görmüş olsaydı gayba imanın kalkmış olacağını ve bunun gözle görülerek iman etmeye dönüşeceğini ifade etmektedir.⁴¹

n. *Mütakellimlerin imanı*: Lutfi Paşa, sadece kalp ile tasdik şeklinde tanımlanan imanı kelamcılarının imanı olarak sunmaktadır. Ona göre kelamcılar şöyle demektedir: “Allah'a

³⁷ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5b.

³⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5b.

³⁹ Bu konu hakkında bkz. Mahmut Çınar, “Ye's ve Be's Halinde İmanın Hükümü: Firavun'un İmanı Örneği”, *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)*, 41 (Şubat 2011): 121-142; Fikret Soyak, *Celeddin ed-Devvani'nin Firavun'un imanı konusundaki görüşleri ve Ali el-Kârî'nin eleştirisi* (Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2004).

⁴⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5b.

⁴¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 5b.

iman, kişinin Allah'ı tasdik etmesi, O'nun varlığının vacip olduğuna, O'na yaraşan vahdaniyet ve uluhiyet sıfatlarıyla muttasıf olduğuna itikad etmesidir. Nebiye iman ise Allah katından getirmiş olduğu şeyleri icmali olarak tasdik etmektir.” Lutfi Paşa, iman tanımında ikrarı ve imanın diğer esaslarını zikretmemeleri sebebiyle bu imanın şeriatte muteber olmadığını söylemektedir.⁴² Fakat tüm kelamcılar imanı sadece kalp ile tasdikten ibaret olarak tanımlamamaktadır. İkrarın imanın yarısı mı yoksa şartı mı olduğu tartışılmıştır. Ayrıca Allah'a ve Resulüne iman, diğer iman esaslarını cem eden bir formül olup şeriatte muteber olmadığını söylemek doğru değildir. Zira Allah'a ve Resulüne iman eden zorunlu olarak Resulullah'ın getirmiş olduğu kitaba ve içeriğine iman ettiği için diğer iman esasları buraya dahil olmaktadır. Bu üslup ve formülasyon Kuran'da mevcuttur. “Ey insanlar! ... (فَأْمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ) Allah'a ve Resulüne iman edin...” (A'râf, 7/158) bunun dışında (إِنْ كُنْتُمْ تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ) “şayet Allah'a ve ahiret gününe iman ediyorsanız” (Nîsâ, 4/59) şeklinde formülasyon da yaygındır.

o. Mantiki iman: Mantiki iman, lügavi kullanım esas alınarak tekzibin zıddı olarak kullanılmaktadır. Mantıkta ilim tasavvur ve tasdik şeklinde taksim edilmektedir. Dolayısıyla mantiki iman, kişinin Allah'ın varlığını sadece bir bilgi düzeyinde tasdik etmesidir. Bu tür bir iman şeriatte muteber değildir.⁴³ Şayet sadece bilme düzeyinde bir tasdik muteber olsaydı, Allah'ın varlığını bilen münafıkların ve Hz. Muhammed'in Allah'ın Resülü olduğunu bilen ehli kitabın imanının geçerli olması gerekirdi.

p. Devri iman: Lutfi Paşa'nın aslında itiraz ettiği bir tanımlamadır. Bazılarına göre imanın, Cibril hadisinde “iman etmendir” şeklinde tanımlanması bir şeyin kendisiyle tanımlanması sebebiyle kısır döngüdür. Selefî salihinin imanında kısır döngünün (devri) olduğunu söylemenin batıl olduğunu ifade etmiştir. Çünkü iman, şer'î ve lügavî olmak üzere iki anlama gelmektedir. O da tasdik ve itikattır. Peygamber Efendimiz şer'î anlamı lügavî anlamla tarif etmiş olup bunda kısır döngü (devr) söz konusu değildir.⁴⁴

r. Delâilî iman: Delaili iman, tahkiki imana benzemektedir. Zira dini bilginin tahkikiyle meydana gelen delillere dayalı imana verilen bir isimdir. Lutfi Paşa burada özellikle Allah'ın vahdaniyetine dair delilleri örnek vermektedir. Kişi Allah'ın dışında olan bu alemin muhdes olduğunu bilir. Muhdes varlığı ve yokluğu mümkün olandır. Yokluk durumunda olan bir şeyin kendi varlığını meydana getirmesi muhaldir. Bundan dolayı madum, varlığını yokluğuna tercih edecek ve onu var edecek kendisi dışında bir tercih ediciye muhtaçtır. Bina yapan olmadan, bir bina kendi kendine meydana gelemez.⁴⁵

Lutfi Paşa'ya göre delâilî iman, taklidi imandan bir derece daha kuvvetlidir. Kim daha çok delile ve istidlale sahipse o kişinin imanı daha nurludur. Resulullah'ın şöyle dediği rivayet edilmiştir: “Şayet Ebubekir'in imanı tüm mahlukatın imanına mukabil tartılsa Ebu Bekir'in imanı daha ağır gelirdi.” Rivayetteki ağırlık ziyade ve noksan açısından değil, nur ve ziya açısındandır. Şeriatte varid olan imanın artması, imanın eserinin artmasıdır. İmanın artmasının ve eksilmesinin eseri, kulun taatinde ve masiyetlerinde ortaya çıkmaktadır. İmanın nuru, şehvetlerden selamette olduğundan iman nurunun ışığı kalbin üzerine konmaktadır. Kalp, nurunu ilgili organın üzerine koymakta ve böylece organlar kendisine fayda ve zarar verecek şeyleri basiret gözüyle idrak etmekte idler.⁴⁶

⁴² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

⁴³ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 5b.

⁴⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6a.

⁴⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6a.

⁴⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

Lutfi Paşa, Peygamberlerin kavimlerine karşı delillerle münazarada bulunduğu altını çizmekte ve “marifet, cüziyyatı delillerle idrak etmektir” beyanına dikkat çekmektedir.⁴⁷

1.4.2. Burhân-ı Temânu' Delili

Lutfi Paşa, hudûs delilini temânu' delilinin temel dayanağı olarak sunmaktadır. Zira bir şeyin varlığını yokluğuna tercih edecek bir muhassısa ihtiyaç vardır. Şayet iki ilah bulunsaydı, biri var etmeyi diğeri yok etmeyi tercih etseydi, her ikisinin de tercihinin aynı anda meydana gelmesi muhaldir ve batıldır. Bu durum temânu'delilinde vurgulanmaktadır. “Şayet göklerde ve yerde Allah'tan başka ilahlar bulunsaydı, gökler ve yer fesada uğrardı.” (Enbiyâ, 22/21) Bu delille, Allah'ın tek olup şeriki ve dengi olmadığı, kadim olup başlangıcı olmadığı, daim olup sonu olmadığı sabit olmuştur. Allah, zamandan ve mekândan, arştan ve havadan önce vardı. Allah'ın üzerinden zaman geçmez.⁴⁸

Lutfi Paşa'ya göre çocuklar, akli olgunluğa erişince İslam dininin aslı olan tevhidle, ihtilam olunca da şer'î hükümlerle mükellef olurlar. Kişinin buluşa erdiğinde taklitle değil, delille Allah'ın varlığına (marifetullah) ulaşması farzdır. Kendi nefsinin ve uzuvlarının nasıl düzenlendiğini görmesi delil olarak ona yeter. Her binanın bir bânîsinin olması gerektiğini bilir. Allah'ın uluhiyetine ve vahdaniyetine gelince bunu akılla değil, nakli delille bilmesi vaciptir.⁴⁹ Lutfi Paşa'nın Allah'ın vahdaniyeti konusunda akli delil yerine nakli delili öne çıkarması, burhân-ı temânu' konusundaki tartışmadan kaynaklanmaktadır. Zira Lutfi Paşa'nın bu konuda “bir binayı aklen birden çok kişinin yapması mümkündür“ şeklinde bir itirazla yüz yüze kalma endişesi olabilir. Bundan dolayı kainatın yaratıcısının bir mi birden çok mu olduğu konusunda akli istidlal tartışmaya açık olup nakli bilgi bağlayıcıdır.⁵⁰

1.4.3. Allah'ın Tenzihî

Lutfi Paşa bu noktada Allah'ın nelerden münezzehe olduğuna dair kelam ilminde dikkat çekilen hususları özetlemektedir. Allah, cisim değildir. Bundan dolayı tasvir edilmekten münezzehtir. Cevher değildir. Bundan dolayı arazlar kendisine hulul etmez. Araz değildir. Bundan dolayı cevherlere hulul etmez. Allah'ın zât ve sıfatları mahlûkata benzemez. Allah'ın, bilmek için saymaya ihtiyacı yoktur. Saymadan bilir. Her türlü yardımcıdan münezzehtir. Allah, hayat sahibidir, O'na yokluk ve ölüm arız olmaz. Yaratmada ve rızık vermede tektir. O'ndan başka yaratan ve rızık veren yoktur.⁵¹

Allah'ın zâtî ve fiilî sıfatları ve isimleri muhdes değildir.⁵² Allah'ın fiilî sıfatlarının ve isimlerinin muhdes olup olmadığı konusu Matürîdiler ve Eş'ârîler arasında ihtilafı olan konulardandır. Fakat bu ihtilaf asli değil, lafzi bir ihtilaftan ibarettir. Zira Allah'ın yaratmaya kadir olması anlamında Hâlik ismi ezeli ve kadimdir. Bu konuda hiçbir ihtilaf yoktur. Aksi halde Allah'ın zatında bir değişim söz konusu olur ki, Lutfi Paşa'nın hatırlattığı gibi Allah hem zatında hem de sıfatlarında kemalle muttasıftır. Tagayyürden

⁴⁷ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

⁴⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6a, 6b.

⁴⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b.

⁵⁰ Burhan-ı Temânü delilinin kati mi zanni mi bir delil olduğu konusunda şu makalelere bakabilirsiniz: Ali Akay, “Muslihuddîn el-Lârî'nin ‘Burhânü't-Temânu’ ile İlgili Bir Risalesi”, *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* VII/1 (2005): 147-171; İsmail Şık, “Burhan-ı Temanu'ya Eleştirel Bir Yaklaşım”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2010): 17-44; Ekrem Sefa Gül, “Burhân-ı Temânuun Kesinliği Problemi”, *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (30 Haziran 2019): 377-416.

⁵¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6a, 6b.

⁵² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6b.

ve noksanlıktan münezzehtir.⁵³ Eş'ârilere göre Allah, ezelde Hâlik olarak isimlendirilirse âlemi ezelden beri yaratmaya devam ettiği, dolayısıyla âlemin zati anlamda değil, zamansal anlamda kadim olduğu tevehhüm edilebilir. Bu tevehhümü ortadan kaldıran en önemli cümle Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'de kullandığı şu ihtiyatlı ifade olabilir. “Allah, mahlûkatı yaratmadığı halde ezelde Halık'tı.”⁵⁴ “Allah, yaratmadan önce Halık'tı, rızık vermeden önce Razık'tı”⁵⁵ Allah'ın, kendisini bu isimlerle isimlendirmiş olması mümkün ve makuldür.

Lutfî Paşa, Allah'ın mekândan tenzihi ve arşa istivası konusunda şu değerlendirmede bulunmuştur: “Mahlûkatı kuşatan altı cihet, Allah'ı kuşatmaz. Allah, mekân edinmekten ve istikrardan münezzehtir olarak arşa istiva etmiştir. Arş, Allah'ı taşımaz. Bilakis Allah, arşı koruyandır ve arşın dışındadır. “Rahman, arşa istiva etmiştir” (Taha, 20/5) ayetinde söylendiği gibi Allah, arşın üstündedir (fevkindedir). Rahman, Allah'ın ismi olup istiva Allah'ın zatına muttasıl nimetidir. Arş, Allah'ın mahlûkatından olup Allah'ın sıfatından ayrıdır. Mekân yokken Allah vardı. Bununla birlikte tüm mevcudata yakındır. Allah, kullarına şah damarlarından daha yakındır. Ruhlara, hayatlarından daha yakındır. Gözlere, bakışlarından daha yakındır. Allah'ın yakın olması mekânsal bir yakınlık değil, O'nun vafsidir. Yeryüzünde dereceleri yükselttiği gibi arşta da dereceleri yükseltendir. Yeryüzünde her şeye yakın olması arşa yakın olması gibidir. Allah-u Teâlâ, her şeyin üstündedir, her şeyin altının üstündedir. Allah, üstün üstündedir ve altın üstündedir. Allah alt ile vasıflanmaz ki O'nun üstünde kimse olsun. Çünkü O, yüceler yücesidir. Zira nasıl ki Allah'ın zâtı ve sıfatları, cisimlerin zâtı ve sıfatlarıyla denk değilse, O'nun yakın olması, cisimlerin yakın olmasıyla denk değildir.”⁵⁶

Allah'ın mekândan tenzihi ve arşa istivası konusunda Lutfî Paşa'nın sunduğu ifadelerden italik olarak işaretlediğimiz kısım İbn Teymiyye'nin (v. 728/1328) *Mecmû'u fetâvâ'sındaki ibarelere* oldukça benzemektedir. Lutfî Paşa isim zikretmeden ya İbn Teymiyye'nin eserinden ya da O'nun eserinden istifade eden başka bir eserden bunları aktarmıştır. Fakat eserde aktarımda bulunduğu birçok kaynağa atıfta bulunmasına rağmen İbn Teymiyye'nin eserini zikretmemesi dikkat çekicidir. Bunun temel sebebi olarak yaşadığı dönemde meşhur olan selefiler ve sufiler arasında ortaya çıkan Kadızâdeliler ve Sivâsiler olayının etkili olabileceği muhtemeldir. Fakat Lutfî Paşa 893-971 (1488-1564) yılları arasında yaşamıştır. Bu da Kadızâdeliler ve Sivâsiler tartışmasının Lutfî Paşa'nın vefatından sonra ortaya çıktığını göstermektedir. Zira olay IV. Murad döneminin vaizlerinden Kadızâde Mehmet Efendi (v. 1045/1635) ve Halvetî şeyhlerinden Abdülmecid Sivâsî (971-1049/1563-1639) arasındaki tartışmalarla ortaya çıkmıştır. Bundan dolayı bu durum Lutfî Paşa'nın yaşadığı dönemde Kadızâdelilerin de istifade ettiği ve İbn Teymiyye'den etkilenmiş olan Birgivî Mehmet Efendi'yi (v. 981/1573) akla getirmektedir. İbn Teymiyye'den etkilenen bu fikri hareketin zamanla toplumun değer verdiği tarikat ehline ve mezheplere karşı tavırları sebebiyle İbn Teymiyye'nin ve eserlerinin zikrine karşı mesafeli davranılmış olması mümkündür.⁵⁷

⁵³ Lutfî Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 6b.

⁵⁴ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 24 *وَقَدْ كَانَ اللَّهُ تَعَالَى خَالِقًا فِي الْأَزَلِ وَلَمْ يَخْلُقِ الْخَلْقَ*.

⁵⁵ Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü'l-ekber*, 24 *وَكَانَ اللَّهُ تَعَالَى خَالِقًا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ وَرَازِقًا قَبْلَ أَنْ يَرْزُقَ*.

⁵⁶ Lutfî Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 6b; İbn Teymiyye'nin ifadeleriyle karşılaştırmak için bakınız: Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım (Medine: Mecmau'l-Meliki'l-Fahd li Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 1995), 5: 486, 487, 503.

⁵⁷ Semiramis Çavuşoğlu, “Kadıızadeliler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2001, 24: 100-102; Cengiz Gündoğdu, “Abdülmecid Sivasi”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2001, 37: 286-287.

1.4.4. Zâtî Sıfatlar

Lutfi Paşa, Hanefî Matürîdilerin kelim anlayışına bağlı bir eser yazmasına rağmen tekvin sıfatını burada zikretmemektedir. Ebû Hanîfe'nin *el-Fıkhü'l-ekber*'de zikrettiği hayat, kudret, ilim, kelim, sem', basar ve irade sıfatlarını kaydetmektedir. Buna göre Allah, kadim olan hayat sıfatıyla Hayy'dır. Kudret O'nun ezeli bir sıfatıdır. Allah, tüm mevcudatı bilir, göklerde ve yerde bulunan hiç bir şey O'nun ilminden dışarı kalmaz. Allah, ezeli olan kelim sıfatıyla mütekellimdir. Allah, sesleri ve kelimeleri kadim olan sem' sıfatıyla işitendir. Sesleri ve şekilleri ezelde sıfatı olan basar sıfatıyla görendir. Dünyada ve ahirette olan ve olacak olan şeyleri kadim olan irade sıfatıyla irade edendir. Bu zati sıfatlar, Allah'ın zatıyla kaim olan sıfatlar olup ne aynıdır ne de gayrıdır.⁵⁸

Lutfi Paşa, Allah ile ilgili sorulan sorulara Kur'an'dan hareketle cevap verilmesi gerektiğine dikkat çekmektedir. Bu hususta Haşr süresinin son ayetlerinin güzel bir örnek olduğuna dikkat çektikten sonra Allah hakkında sorulan bir soruya bazı âlimlerin şöyle cevap verdiğini nakletmektedir: “Şayet Allah'ın zatı hakkında soru soruyorsan, hiçbir şey O'nun misli gibi değildir. Şayet O'nun sıfatları hakkında soruyorsan, Allah, Tektir, Samed'tir, doğurmamış ve doğmamıştır, O'nun dengi kimse olmamıştır. Şayet Allah'ın isimleri hakkında soruyorsan, O, kendisinden başka ilah olmayan Allah'tır. O, gaybı ve şehadeti bilendir. O, Rahman'dır, Rahimdir. Şayet Allah'ın fiilleri hakkında soruyorsan, Allah, her an yeni bir ilahi tasarruftadır.”

Allah'ın bir işte olması birilerini diriltmesi ve öldürmesi birilerini izzetli ve zelil kılmasıdır.⁵⁹

1.4.5. Meleklerle iman

Lutfi Paşa'ya göre melekleri tasdik etmenin manası, onların bir an ara vermeden Allah'a ibadet eden Allah'ın kulları olduğuna itikad etmektir. Mukarreb meleklerden bazıları şunlardır: Cebrail, Mikail, İsrail, Azrail, arşı taşıyan melekler, Kiramen kâtibin, Münker ve Nekir. Tüm melekler kanatlı varlıklar olup göklerden yeryüzüne ve yeryüzünden göklere doğru onlarla en kısa zamanda uçarlar. Lutfi Paşa, Cebrail'in Peygamberimize 27.000 kez indiğini, fakat diğer nebilere 3.000 den fazla inmediğini nakletmektedir.⁶⁰

Meleklerin sayısını Allah'tan başkası bilemez. Nasıl ki insanlar arasında havas ve avam ayrımı yapıyorsa melekler için de bu ayrım yapılmaktadır. Buna göre Ademoğlunun havassı olan peygamberler, tüm meleklerden daha faziletlidir. Ademoğlunun avamından olan müttakiler, meleklerin avamından daha faziletlidir. Meleklerin havassı, Ademoğlunun avamından daha faziletlidir.⁶¹

1.4.6. Kitaplara iman

Tüm semavi kitaplara iman farzdır. Hepsi de Allah'ın kelimidir. Kur'an, Allah'ın kelim olup mahluk değildir. Kur'an'ı yazmak için kullanılan mürekkep, kâğıt ve yazı, kulların fiilidir. Kul mahluk olduğuna göre kulların fiilleri de mahluktur. Allah'ın kelim, kadim olup zatıyla kaimdir, harf ve ses cinsinden değildir. Manası ise bu kelimelerle ve ayetlerle anlaşılmalıdır.⁶²

⁵⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6b.

⁵⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6b.

⁶⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 6b-7a.

⁶¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7a.

⁶² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7a.

1.4.7. Peygamberlere iman

Resullere ve nebilere iman etmek farzdır. Lutfi Paşa'ya göre tüm peygamberler nübüvvetten önce ve sonra küçük ve büyük günahlardan münezzehtir.⁶³ Peygamberlerin ismet sıfatı konusuna dair ayrıntılarda ihtilaf söz konusudur.

Lütfi Paşa, Allah'ın resuller göndermesinin sebebini şöyle açıklamaktadır: *“Allah, cinleri ve insanları kendisine kulluk etmeleri için yarattı. Cinler ve insanlar, Allah'ı ve O'na nasıl ibadet edeceklerini, ibadetin hangi miktarda ve nasıl yapılacağını akıllarıyla idrak edemezler. Bundan dolayı Allah, resulleri onlara neyin vacip olduğunu, ne zaman, nasıl ve kime vacip olacağını beyan etmeleri, kendisine itaat edenleri cennet nimetleri ile müjdelemek ve isyan edenleri cehennem azabı ile uyarmak için gönderdi.”*⁶⁴

Lütfi Paşa, Peygamber Efendimiz Hz Muhammed'in nübüvvetinin evrenselliği konusunda tereddüd içinde olanlara karşı şu ayeti zikretmektedir: *“Ey insanlar! Ben hepinize göklerin ve yerin tasarrufu kendisine ait olan, kendisinden başka ilah bulunmayan, hayat veren ve öldüren Allah'ın Resulüyüm. Allah'a ve kelimelerine iman eden ümmi nebi olan Resul'üne iman edin ve O'na ittiba edin ki, hidayete eresiniz.”* (A'râf, 7/158) Ayrıca Peygamber Efendimizin hem resullerin hem nebilerin sonuncusu olduğunu hatırlatarak, Hz. Muhammed'in resul olduğunu kabul ettiği halde resullerin sonuncusu olduğuna ve şeriatının kıyamete kadar nesh edilmeyeceğine iman etmeyen kimsenin mümin olmayacağını ifade etmiştir.⁶⁵ Tarihte olduğu gibi günümüzde de bazı insanlar, Hz. Muhammed'in risaletinin evrensel olmadığını, getirdiği kitabın ve şeriatının ehli kitabı bağlamadığını veya şeriatının nesh edilebileceğini iddia etmişlerdir. Anlaşılan o ki, Lutfi Paşa'nın döneminde de bu tür konular bazı kesimler arasında tartışılmaktaydı. Bundan dolayı nübüvvet konusuna ayrı bir önem vererek tafsilata girmiştir.

Günümüzde karşılaştığımız hak dinler ifadesine Lutfi Paşa'nın bir eleştiri yönelttiğini söyleyebiliriz. Zira Lutfi Paşa, risalede şu hakikate dikkat çekmiştir. *“Allah'ın dini, göklerde ve yerde tektir. O da İslam dinidir. Çünkü Allah katında din, İslamdır. Tüm nebiler, kendilerine iman edilmeleri bakımından aynı dinin mensuplarıdır şeriatlerde farklıdır. İmanın aslı konusunda iman ehli eşittir. Aralarında fazilet hakikatte takva ve hevaya muhalefet iledir.”*⁶⁶ İman ehlinin imanın aslı konusunda eşit olduğunu söylemesi, dinler arası diyalog adı altında ehli kitabın Hz. Muhammed'e ve Kur'ân'a iman etmesine gerek olmadığını söyleyenlere bir eleştiri olarak anlaşılabilir. Zira imanın aslı konusunda iman ehli eşit olup iman edilmesi gereken hususlardan birini hariçte tutmak mümkün değildir.

Lutfi Paşa, “önceki nebilerin şeriatının neshedilmesi, nebilerin nübüvvetinin neshini gerektirir mi?” sorusuna iki açıdan cevap verildiğini hatırlatarak, *gerektirir* diyenlere göre “onlar nebi idiler“ şeklinde iman ettiklerini, *gerektirmez* diyenlere göre “onlar nebidirler“ şeklinde iman ettiklerini söylemiştir. Kendi tercihini de şu sözlerle beyan etmiştir: “Resullerin risaleti ölümleriyle iptal olmaz.” Ayrıca Hz İsa'nın gökten inip Hz Muhammed'in şeriatına davet edeceğini söylemiştir. Tüm resullerin ve nebilerin beşer tarafından bilinmediğini, ilkinin Hz Adem sonuncusunun Hz Muhammed olduğunu

⁶³ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7a.

⁶⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7a.

⁶⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7b.

⁶⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8a.

hatırlatarak sayı konusunda tartışmanın ve tayinde bulunmanın doğru olmayacağını ima etmiştir.⁶⁷

Hz. Muhammed, risalet görevini eksiksiz şekilde yerine getirmiştir.. Müşrikler onu inkâr edince Allah-u Teala, Hz. Muhammed'in elinde insanların gözünü açacak mucizelerle davetindeki sadakatini izhar etmiştir. Lutfi Paşa, hissi mucizelere örnek olarak ayın yarılması, ağacın gelmesi, taşların selam vermesi, büyük bir topluluğun az bir azıkla doyurulması, parmakların arasından suyun akması, pişirilmiş ve zehirli olan koyunun şahitliği, gaybi konulardan haber vermesi vb. durumları saymaktadır. Bunun yanında Lutfi Paşa, en çok hayranlık uyandıran mucizenin Kur'ân olduğunu beyan etmiştir. “*De ki: Şayet insanlar ve cinler bu Kur'ân'ın bir benzerini getirmek için toplansalar ve birbirlerine yardımcı olsalar, onun bir benzerini getiremezler.*” (İsra, 17/88) Diğer nebilerin nübüvveti, bizim nebimizin nübüvvetiyle ve onları haber vermesiyle sabit olur. Çünkü Peygamber Efendimiz her söylediğinde sadıktır.⁶⁸

Lutfi Paşa, nebi ve resul kavramlarının müteradif olmadıklarını ifade etmiş, genel kabule uygun olarak aralarında umum husus ilişkisi olduğuna dikkat çekmiştir. Buna göre her resul, kadri yüce olması ve Allah'tan haber getirmesi sebebiyle nebidir. Fakat her nebi, resul değildir. Zira ona göre Nebi halifeye benzerken, resul şeriat sahibidir.⁶⁹ Lutfi Paşa'nın nebiyi halifeye benzetmesi ilginç ve yerindedir. Zira nebi Allah, tarafından insanlara imam, önder olarak seçilen ve görevlendirilen kişidir. “*Biz onları (nebilere) emrimizle insanları hidayete yönlendiren imamlar kıldık. Hayırların yapılmasını, namazı ikame edilmesini ve zekatın verilmesini onlara vahyettik. Onlar bize kul idiler.*” (Enbiya, 21/73) Peygamber olmayan halifelerden nebiyi ayıran temel özellik, Allah tarafından seçilmesi, vahye muhatap olması, ismet sıfatıyla muttasıf olması, sözünün ve fiilerinin dinde hüccet olmasıdır. Nebilerin dışındaki müslümanların şura ile aralarından seçtikleri halifelerde bu özellikler söz konusu değildir. Onlara itaat edilmesi ancak maruf ölçüsünce. Yaratana isyan olan bir konuda ülü'l-emr olan halifeye itaat caiz değildir. Bu konuda kendilerinin masum olduklarını mutlak itaat mercii olduklarını iddia edemezler. Fakat resuller ve nebiler, Allah ile ilgili bir konuda yalan söylemekten masumdurlar. Şayet Allah adına iftira ve yalan bir beyanda bulunacak olurlarsa, peygamber olamazlar. Hatta bu durumda Peygamber Efendimiz bizzat ölüm ile tehdit edilmiştir. “*Şayet bize bazı sözler iftira edecek olsa, kesinlikle O'nun gücünü alır ve muhakkak şah damarını koparız*” (Hakka, 69/44-46)

Lutfi Paşa'ya göre “*Resulleri, birbirlerine faziletli kıldık*” (Bakara, 2/253) ayetinden dolayı resuller ve nebiler birbirine üstün kılınmıştır. Bununla birlikte genel anlamda “resul, nebiden daha faziletlidir” veya “kitap sahibi anlamındaki ülü'l-azm, diğerlerinden daha faziletlidir” veyahut “Peygamberimiz Hz. Muhammed, hepsinden daha faziletlidir” denebilir. Fakat Hz. Muhammed'in, Hz. Yunus'tan ve diğerlerinden belirli bir peygamberin ismini zikrederek daha faziletli olduğunu söylemek caiz değildir.⁷⁰ Bununla birlikte velilerin kerameti hak olsa da, velilerin nebilerden daha faziletli olduğunu söylemek de caiz değildir.⁷¹

⁶⁷ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7b.

⁶⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7b.

⁶⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7b.

⁷⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 7b.

⁷¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b.

1.4. 8. Ahirete iman

Lutfi Paşa, “(Kıyamet) saati gelmektedir. Onda bir şüphe yok. Allah, kabirlerde olan kimseleri diriltecek” (Hac, 22/7) ayetini zikrederek, mükellefin ölümden sonra dirilmeye iman etmesinin farz olduğunu hatırlatmaktadır. Bu dirilmesinin bedensel mi ruhsal mı olacağına dair tartışmaya girmeden ehli sünnet alimlerinin verdiği cevaba işaret ederek, bedensel ve ruhsal olan bu dirilmede asli cüzlerin bir araya getirileceğini ve ruhların onlara iade edileceğini söylemektedir.⁷² İnsan bedenlerinin asli cüzleri anne karnından doğarken sahip oldukları uzuvlardır. Lutfi Paşa ahiret ile ilgili iman edilmesi gereken hususları şu şekilde sıralamaktadır: “İnsanların ruhlarını almakla görevli ölüm meleğine, yaptıklarımızı yazan kiramen katibine, müstahak olan hakkında kabir azabına, kabirdeki ölüye Münker ve Nekirin sualine, dirilerin duasının ve sadakalarının ölümlere fayda verdiğiğine iman ederiz. Kabir cennet bahçelerinden bir bahçe, cehennem çukurlarından bir çukurdur. Kıyamet günü amel defterinin okunması haktır. Kıldan ince, kılıçtan keskin olan ve cehennem iki yakası üzerine kurulan bir köprü olan sırat haktır. Kafirlerin ayağı kayacak ve Allah onlar hakkında hükmedip onları cehenneme sevk edecektir. Müminlerin ayakları onun üzerinde sabit olacak ve cennet yurduna sevk edileceklerdir. Allah, kendisi ve kulu arasında her hangi bir tercüman olmadan kulunu hesaba çekecektir. Mizan haktır. Cennet ve cehennem hak olup şu anda yaratılmıştır ve her ikisinin ehli yok olmayacaktır.”⁷³

Lutfi Paşa, cennet ehlinin herhangi bir mesafe ve kuşatma (idrak) olmadan cennette Allah’ı görmesinin hak olduğunu söylemekle birlikte,⁷⁴ ahiretteki rü’yetullah’ın nasıl tahakkuk edeceğinin şu anda malum olmadığını ifade etmektedir. Bunu izah etmek için Abdurrahman Bistâmi’nin eserinden şu ifadeyi aktarmıştır: “Ey mülk ve şehadet âlemine sıkışıp kalan deki: Kur’ân’da haber verildiği gibi müminler Allah’ı görecekler, kâfirler ise O’nu görmekten mahrumdur. Ahiretteki göz, dünyadaki kalp menzilesindedir. Kalp bilir ve görür, fakat idrak edemez. Zira idrak rüyetin dışında bir şeydir. Allahu Teâlâ, kalbe görünür, malumdur, idrak edilmez. Bu şekilde kıyamet günü idrak edilmeden görülecektir.”⁷⁵

1.4.9. Kadere İman

Lutfi Paşa, hayrı ve şerriyle kadere iman etmenin farz olduğunu hatırlattıktan sonra kaderin aslının mukarreb meleklerin ve gönderilen nebilerin muttali olmadığı Allah’a ait bir sır olduğunu belirtmektedir. Bu konuda derine dalmanın ve akıl yürütmenin insanı dalalete ve tüğyana sevk edeceğini söylemektedir.⁷⁶ Lutfi Paşa’nın kader konusunda derine dalmaktan kastı, Allah’ın yaratması konusunda kişinin “Allah niçin böyle yarattı” diye sorgulamada derine dalmasıdır. Allah, fiilindeki nihai sebebi açıklamadıkça kulun bu konuda kesin bir bilgiye sahip olması mümkün değildir. Kehf süresinde anlatılan Hz. Musa ve Hızır kıssasında dikkat çekilen hususlardan biri de budur. Lutfi Paşa’nın bu konuda esas aldığı ayet şudur: “(Allah), yaptığından sorulmaz, fakat onlar sorguya çekileceklerdir.” (Enbiya, 21/23) Ayrıca Peygamber Efendimizin şöyle buyurduğunu rivayet etmektedir: “Kaderden bahsedildiğinde o konuda konuşmaktan dilinizi muhafaza edin”⁷⁷ Lutfi Paşa’ya göre ilim, mahlûkat arasında kayıp

⁷² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân*, 7b.

⁷³ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân*, 7b, 8a.

⁷⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân*, 8a.

⁷⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân*, 5b.

⁷⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli’l-Îmân*, 8a.

⁷⁷ Ebû Bekr Muhammed b. Ca’fer b. Muhammed es-Sâmerrî el-Harâitî, *Mesâvi’l-aḥlâk ve mezâmühâ*, thk. Mustafa b. Ebin-Nasr (Cidde: Mektebetüs-Sevâdî, 1993), 350; Ebü’l-Kâsım Müsnidü’d-dünyâ

olan ve mevcut olan şeklinde iki kısımdır. Allah'ın sırrı anlamındaki kayıp olan ilmi bildiğini iddia etmek küfürdür. Muhkem olan mevcut ilmi inkar etmek de küfürdür. İman ancak mevcut olan ilmi kabul etmekle ve kayıp olan ilmi araştırmayı terk etmekle sabit olur. Bu da ilimde derinleşenlerin ilmidir.⁷⁸ Lutfi Paşa, burada Âl-i İmrân süresi 7. Ayette belirtilen muhkem ve müteşabih ayetler konusundaki ayırımı işaret ederek müteşabih ayetler konusunda selefın yaklaşımının kader konusunda tercih edilmesi gereken selametli bir yöntem olduğuna işaret etmektedir. Buna göre nasıl ki müteşabihlerin tevlini sadece Allah biliyorsa kaderin sır boyutunu da sadece Allah bilmektedir. İlimde derinleşenlerin bu konudaki sözü şu şekildedir: “*Ona iman ettik. Hepsi Rabbimizin katındandır.*” (Âl-i İmrân süresi, 3/7) Kadere iman, Allah'tan gelene razı olmak şeklinde anlaşılmaktadır.

Lutfi Paşa, kader konusunda Cebriyye'nin görüşünü hatırlatarak, insanı iradesi ve kudreti olmayan bir cemadât seviyesine indirmenin insanın yaptığı kötülükleri Allah'a nispet etmek anlamına geleceğini söyleyerek bu görüşü eleştirmektedir. Zira insan cüz'î iradesiyle kendi fiillerini tercih eden mükellef bir varlık olup sebep zinciriyle fiillerine mecbur bir varlık değildir.⁷⁹

Lutfi Paşa, imanın vehbi mi kesbi mi olduğu konusunda sorulan bir soruya mutlak ve genellemeci bir cevap verilemeyeceğini savunmaktadır. Ona göre Allah'ın hidayeti ve tevfiği açısından iman vehbidir, kulun cehdi ve gayreti açısından kesbidir. Kulun cehdi, kalbiyle itikad edip diliyle ikrar etmesidir. Zira kulun bu konuda kudreti vardır. Bu da kesbin hakikatini ifade etmektedir.⁸⁰

1.4.10. İmanın Aslı ve Sıfatı Meselesi

Lutfi Paşa'ya göre imanın sıfatı Cibril hadisinde tanımlandığı gibi kişinin Allah'a, meleklerine, kitaplarına, resullerine, ahiret gününe ve kadere iman etmesidir. Lutfi Paşa, imanın tanımı konusunda Hanefi Matürîdi çizgiye bağlı kalarak kalp ile tasdik ve dil ile ikrar şeklindeki ikili tanımı tercih etmiştir. Buna göre kalp ile tasdik etmek, imanın en büyük rüknü iken, dil ile ikrar bunu ifade etmeye kadir olan için bir şarttır. Dolayısıyla ikrar kişinin müslüman olmasına delil olup İslam ahkâmının kendisine tatbik edilmesi için gereklidir. Bununla birlikte kalbiyle iman etmediği halde diliyle ikrar eden kişi münafık, Allahı kalbiyle bildiği halde diliyle ikrar etmeyen ise kafirdir. Ayrıca Lutfi Paşa, mezhep imamlarına göre imanın aslen artmayı ve eksilmeyi kabul etmediğini, ameli terk edenin fasık bir mümin kabul edildiğini belirtmektedir. Şâfiîlerin, Hâricîlerin ve Mu'tezile'nin imanı kalp ile tasdik, dil ile ikrar ve amel şeklinde üç unsurla tanımladıklarını hatırlatarak, ameli terk edenin Hâricîlere göre imandan çıkıp küfre girdiğini, Mu'tezile'ye göre imandan çıktığını fakat küfre girmediğini ifade etmektedir.⁸¹

1.4.11. İmana Dair Bazı Soru ve Cevaplar

Lutfi Paşa, risalenin sonunda imana dair bazı sorular ve cevaplarına yer vermiştir. . Bunlardan bazıları şöyledir:

İman mahlûk mudur değil midir?

Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebir*, thk. Hamdî b. Abdulmecid (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994), 2: 96.

⁷⁸ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 8a.

⁷⁹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 8a.

⁸⁰ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 9a.

⁸¹ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân*, 8a.

-Şayet Allah'ın fiili kastedilirse mahlûk değildir, kulun fiili kastedilirse mahlûktur.⁸²

İman kadim midir muhdes midir?

-İman bilgisi kadimdir, ikrarı ise muhdestir.⁸³

İman ruhla mı, bedenle mi beraberdir?

-Bedenle beraberdir. Bundan dolayı kişiyi kabrinde mümin olarak isimlendiririz. Benzer bir soruda iman, ceset üzerinde mi ruh üzerinde midir?

-Ceset ve ruh arasında kısım kısımdır.

Yine ilgili bir soruda iman, toplu mudur kısım kısım mıdır?

-Allah katında topludur, kulun katında kısım kısımdır. Kalpte topludur. Uzuvlarda kısım kısımdır.⁸⁴

İmanın başı ve ortası, aslı ve ferî, dalı, yaprağı ve meyvesi, arzı, ırmağı, suyu ve ismi nedir?

- İmanın başı tevhitir, ortası itaattir. İmanın aslı yakın, fer'i ihlastır. İmanın dalı emir ve nehiy, yaprağı korku, meyvesi Allah'ın rahmetidir. İmanın arzı (yeri) müminin kalbidir. İmanın ırmağı ilimdir, suyu Allah'ın Kitabıdır. İmanın ismi ise mübarek ağaçtır.⁸⁵

Allah, dilemediği bir şeyi emretmiş midir, emretmediği bir şeyi yaratmış mıdır?

-Evet. Allah küfrü ve şerri yarattı, fakat mahlûkatına küfrü ve şerri işlemesini emretmedi. Kâfire imanı emretti, fakat kafirin iman etmesini dilemedi.⁸⁶ Zira dilemek ve emretmek ayrı şeylerdir. Allah'ın var olmasını dilediği şey zorunlu olarak var olur, var olmasını dilemediği ve izin vermediği şey var olamaz. Allah'ın bir şeyi dilemesi, o şeyin var olmasını zorunlu kılar. Emretmek ise bundan farklı amaçlarla irtibatlı olarak farklı sonuçları gerekli kılar. Allah'ın dilemesi tekvini iradeye, emretmesi ise teşrii iradeye tekabül eder. Fakat Allah'ın emretmesi teşrii irade dışında meydan okumayı ve aciz bırakmayı içerebilir. Allah'ın kâfire imanı emretmesi onu imanla mükellef kılmasıdır, imanın varlığını zorunlu kılması ve yaratması değildir. “Şayet Allah dilemiş olsaydı, sizi bir tek ümmet kıları. Lakin size verdiği şeylerde sizi imtihan etmek için (bunu dilememiştir.)” (Maide, 5/48) “Şayet Allah dilemiş olsaydı, sizi bir tek ümmet kıları. Lakin Allah dilediği kimseleri (dalmış oldukları) dalelete terk eder, dilediği kimseleri (yönelmiş oldukları) hidayete erdirir.” (Nahl, 16/93)

1.5. Yazma Nüshaları

Eserin tek el yazma nüshası Beyazıt Kütüphanesinde (Veliyüddin Efendi, nr. 3242, vr. 4b-9a)⁸⁷ bulunmaktadır. Ferağ kaydında risalenin Hicri 1111 (M. 1699) yılında Musa b. Fazlullah tarafından istinsah edildiği belirtilmektedir. Ferağ kaydından hareketle

⁸² Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 8b, 9a.

⁸³ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

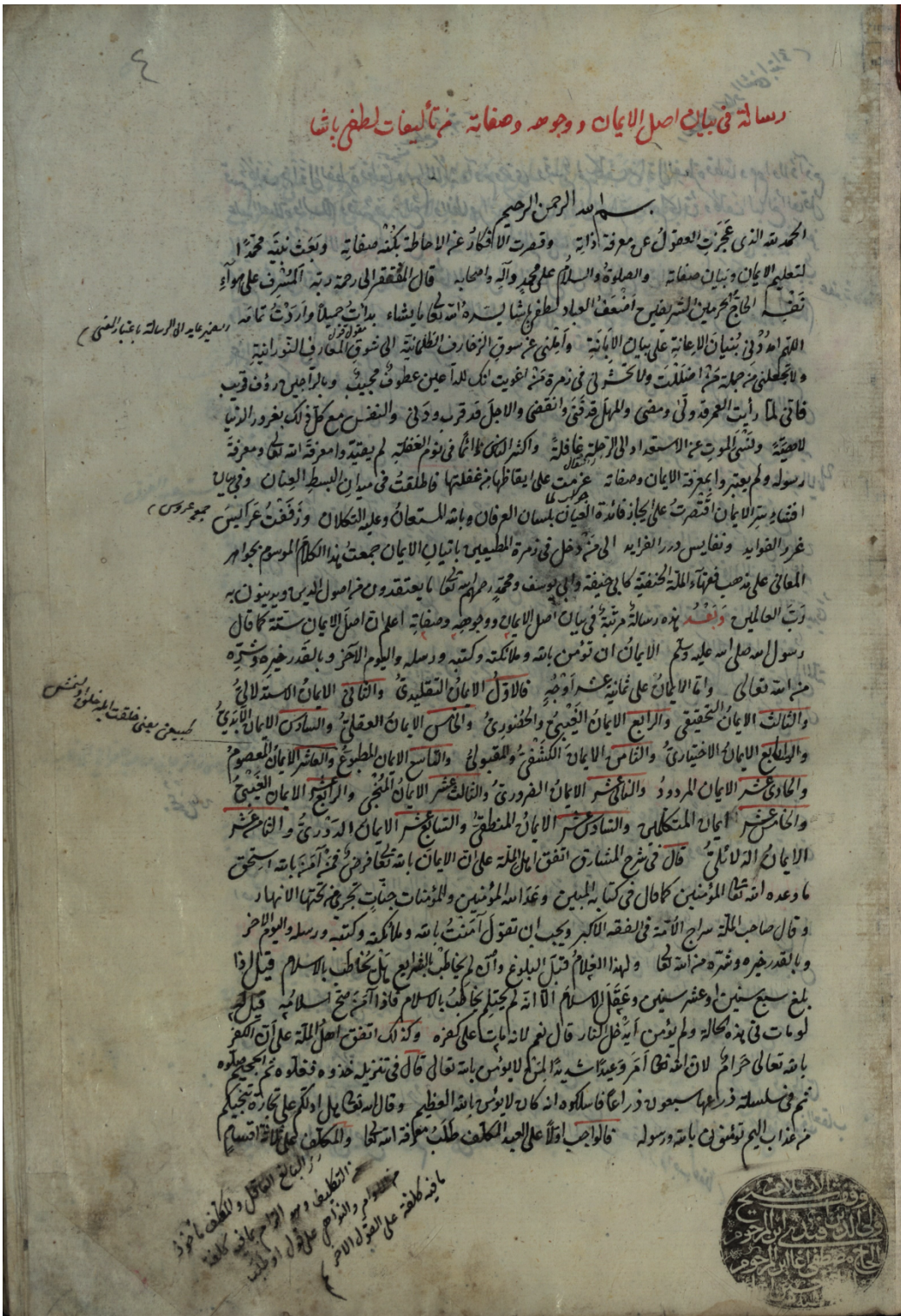
⁸⁴ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

⁸⁵ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

⁸⁶ Lutfi Paşa, *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân*, 9b.

⁸⁷ Varak numarası tespit edilirken, alfabe Arapça yazım yönüne ters bir şekilde değerlendirilerek metnin bulunduğu yer (vr. 4a-9b) şeklinde yazılmış. Hâlbuki Arapça metinler sağdan sola yazılmaktadır. Numara verilirken sağdan sola kuralına uyulurken, a ve b tespitinde kurala uyulmamış. Buna göre metin 4. sayfanın sol tarafında başladığı için 4a değil, 4b denmeliydi. Metnin bittiği sayfa 9. Sayfanın sağında olduğu için 9b değil 9a denmeliydi. Biz kurala uyarak sayfa numarasını belirttik.

risalenin Lutfi Paşa'nın vefatından yaklaşık olarak 141 yıl sonra istinsah edildiği anlaşılmaktadır.

Beyazıt Kütüphanesinde, Veliyüddin Efendi, nr. 3242, 4a

لا بأس بذلك ومن تزوج امرأة لا يعرف ابوابها وشك في امرها لا ينبغي ان يقول لها
 صفي الاسلام فانها ربما تقول لا ادري فتصير مرتدة قبلين انه لا ينكح بينهما ولكن
 ينبغي له ان يقول لها من تقدمك خدای عزوجل بكلمت موصوف بصفات سزا منزلة او
 صفات سزا وهمه بغير ان بنده كان خداوندند وگزيده كان خداوندند وهمه فرشتگان
 بنده كان خداوندند وگنابها که خدای عزوجل وحی کرده به بغير ان همه حق است وهمه کلام خداوند
 نه آفریده وقيامت هر آینه آمدنی است وزنده کرد اند خدای عزوجل همه آدمیان و پریان
 و دیوان را در قيامت و اجمل ليس بجز رفیه و ان کثیر آمنه اجمال کيفرون جهلا و مجابلا
 غیر معد و زجهله و قدروی غیر رسول الله صلی الله علیه و سلم انه قال انی علی امتی زمان
 یصبح مؤمنا ویسی کافرا و یتصبح مؤمنا و یتصبح کافرا الا من کان له العلم او حقیقه مع العلماء
 و حقیقه تعلم العلم و ضیانه دینه من الاغاث و اسه محبت الدعوات و باقیه المومن و التوفیق
 ومن لوازم الایمان الخوف والترحم لان الامن والیاسن یستلزمان الکفر فعلى هذا اعتقادنا
 ظاهر او باطنا نسئل الله تعالی ان یشتنا علیه
 و یختم لنا به و الحمد لله الذی جعلنا
 علی الامل التمسک و لم یجعلنا
 فی الامل البدع
 قد فرغ من تصنیف هذه الرسالة غفر
 له الله و جعله فی عباد الله
 احسن العباد و افضلهم
 و یصلی علی من یشاء
 من عباده و یشاء
 من ربه
 فی شهر رجب سنة 1285
 فی 15 من الشهر
 فی 15 من الشهر
 فی 15 من الشهر

Beyazıt Kütüphanesinde, Veliyüddin Efendi, nr. 3242, 10a

2. Risâle fî Beyâni Asli'l-İmân ve Cevherihi ve Sıfâtihî

الرسالة في بيان أصل الإيمان وجوهره وصفاته

من تأليفات لطفي باشا

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمدُ لله الذي عجزت العقولُ عن معرفة ذاته، وقصرت الأفكارُ عن الإحاطة بِكُنْهِ صفاته، وبعثَ نبيّه محمداً لتعليم الإيمانِ وتبيينِ صفاته. والصلاةُ والسلامُ على محمدٍ وآلهِ وأصحابه.

قال المفتقرُ إلى رحمةِ رَبِّهِ، المشرفُ على هواءِ نفسه، الحاجُّ الحرمينِ الشريفينِ، أضعفُ العبادِ، لُطْفِي باشا يَسْرُهُ اللهُ تعالى ما يشاء: بدأتُ حميداً وأزدتُ تمامه، اللهمَّ امددني بُنيانَ الإعانةِ على بيانِ الإبانةِ، وأملني عن سوقِ الزخارفِ الظلمانيةِ إلى شوقِ المعارفِ النورانيةِ، ولا تجعلني من جملةِ حَشْرٍ أضللت، ولا تحشرنِي في زمرةِ مَنْ أَعْوَيْتَ، إِنَّكَ لِلدَّاعِيْنَ عَطُوفٌ مُجِيبٌ وبالرَّاجِينِ رُوُوفٌ قَرِيبٌ. فَإِنِّي لَمَّا رَأَيْتُ المَعْرِفَةَ وَلى وَمَضَى، والمهملَ قد فَنَى وانقضَى، والأجلَ قد قَرَّبَ ودنا، والنفسَ مع كُلِّ ذلكِ بِعُرُورِ الدنيا لاهيئةً، ونَسِي الموتِ عن الاستعدادِ إلى الرحلةِ غافلةً، وأكثرُ الناسِ دائماً في نومِ الغفلةِ لم يُقَيِّدُوا معرفةَ اللهُ تعالى ومعرفةَ رسوله، ولم يعتبروا بمعرفةِ الإيمانِ وصفاته. وعزمتُ على إيقاظها من غفلتها، فأطلقتُ في ميدانِ البسطِ العنانَ وفي بيانِ إفشاءِ سِرِّ الإيمانِ. اقتصرْتُ على إيجازِ فائدةِ العيانِ بلسانِ العِرفانِ. وباللَّهِ المستعانُ وعليه التكلانِ. وَرَفَقْتُ عَرَائِسَ غررِ الفوائدِ ونفائسِ دررِ الفرائدِ إلى مَنْ دخلَ في زمرةِ المطيعينِ بإتيانِ الإيمانِ. جمعتُ هذا الكلامَ الموسومَ بالجواهرِ المعاني على مذهبِ فقهاءِ الملةِ الحنفيةِ لأبي حنيفةٍ وأبي يوسفٍ ومحمدٍ رحمهم اللهُ تعالى ما يعتقدون في أصولِ الدينِ ويدينون به ربُّ العالمينِ.

وبعدُ. هذه رسالةٌ مرتبةٌ في بيانِ أصلِ الإيمانِ وجوهره وصفاته. اعلم أنَّ أصلَ الإيمانِ سِتَّةٌ كما قال رسولُ اللهُ صلى اللهُ عليه وسلَّم: الإيمانُ أنْ تؤمنَ باللهِ وملائكتهِ وكتبهِ ورسلهِ واليومِ الآخرِ وبالقدرِ خيرِهِ وشرِّهِ من اللهُ تعالى.

وأما الإيمانُ على ثمانيةِ عشرَ أوجهٍ. الأوَّلُ الإيمانُ التقليديُّ، والثاني الإيمانُ الاستدلاليُّ، والثالثُ الإيمانُ التحقيقيُّ، والرابعُ الإيمانُ الغيبيُّ والحضوريُّ، والخامسُ الإيمانُ العقليُّ، والسادسُ الإيمانُ الأبديُّ، والسابعُ الإيمانُ الاختياريُّ، والثامنُ الإيمانُ الكشفيُّ والمثبُويُّ، والتاسعُ الإيمانُ المطبوعُ (الطبيعيُّ يَعْنِي خَلَقَتْ إِيْلَهُ خَلْقٌ أَوْلَتْمْشَ)، والعاشرُ الإيمانُ المعصومُ، والحادي عشرُ الإيمانُ المردودُ، والثاني عشرُ الإيمانُ الضروريُّ، والثالثُ عشرُ الإيمانُ المنجِي، والرابعُ عشرُ الإيمانُ الغيبيُّ، والخامسُ عشرُ إيمانُ المتكلمينِ، والسادسُ عشرُ الإيمانُ المنطقيُّ، والسابعُ عشرُ الإيمانُ الدوريُّ، والثامنُ عشرُ الإيمانُ الدلائليُّ.

قال في شرح المشارق: **إتَّفَقَ أَهْلُ الْمِلَّةِ عَلَى أَنَّ الْإِيمَانَ بِاللَّهِ تَعَالَى فَرَضٌ. فَمَنْ آمَنَ بِاللَّهِ اسْتَحَقَّ مَا وَعَدَهُ اللَّهُ تَعَالَى الْمُؤْمِنِينَ كَمَا قَالَ فِي كِتَابِهِ الْمُبِينِ: وَعَدَ اللَّهُ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا¹**، وقال صاحب الملة سراج الأمة في الفقه الأكبر: **ويجب أن تقول آمنْتُ بالله وملائكته وكتبه ورسوله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى، ولهذا الغلام قبل البلوغ وإن لم يخاطب بالشرائع هل يخاطب بالإسلام. قيل: إذا بلغ سبع سنين أو عشر سنين وعقل الإسلام إلا أنه لم يحتلم يخاطب بالإسلام. فإذا آمن صحَّ إسلامه. قيل له: لو مات في هذه الحالة ولم يؤمن أيدخل النار؟ قال: نعم لأنه مات على كفره.**

وكذلك اتفق أهل الملة على أن الكفر بالله تعالى حرام؛ لأنَّ الله تعالى أمر وعيذاً شديداً لمن لا يؤمن بالله تعالى. قال في تنزيهه: **خُدُوهُ فَعُلُوهُ (30) ثُمَّ الْجَحِيمَ صَلْوُهُ (31) ثُمَّ فِي سِلْسِلَةٍ ذَرْعُهَا سَبْعُونَ ذِرَاعًا فَاسْلُكُوهُ (32) إِنَّهُ كَانَ لَا يُؤْمِنُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ²**، وقال الله تعالى: **يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا هَلْ أَدُلُّكُمْ عَلَى تِجَارَةٍ تُنْجِيكُمْ مِنْ عَذَابٍ أَلِيمٍ (10) تُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ³**

فالواجب عقلاً على العبد المكلف طلب معرفة الله تعالى. والمكلف على ثلاثة أقسام. [4b] قسم كُلف من أوَّل الفطرة⁴ قطعاً بحيث يقطع الشبهة، وهم الملائكة وآدم وحوى؛ وقسم لم يكلف من أوَّل الفطرة قطعاً وهم أولاد آدم عليه الصلاة والسلام؛ وقسم فيه نزاع، والظاهر أنهم مكلفون من أوَّل الفطرة وهم الجن.

وكُلف البالغ العاقل بالإيمان، ويُعرف الإيمان بالدلائل؛ فلا نعمة لله تعالى أعظم على عباده من الإيمان، ولا أعظم نعمة على عباده من الكفر، لكنهم اختلفوا أن وجوب الإيمان بالله تعالى بالعقل أو بالنقل؟

قال أهل الشرع: إنَّ الإيمان بالله تعالى بالنقل واجب؛ وإنما احتياجهم إلى بيان ما يجب الإيمان به كما أجاب النبي صلى الله عليه وسلم عن سؤال جبرائيل عليه السلام عن الإيمان على هذا التفصيل، تعليماً للحاضرين من الصحابة رضوان الله تعالى عليهم أجمعين: الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسوله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى.

وعند البعض جائزٌ بالعقل لما روى الحاكم الشهيد والمنتقى عن أبي حنيفة رحمه الله أنه قال: لا عُذْرَ لِأَحَدٍ فِي الْجَهْلِ فِي خَالِقِهِ؛ لما يرى من خلق السماوات والأرض، وخلق نفسه وسائر خلق ربه.

وقال بعض العلماء: شرط صحة الإيمان أن يعرف صحة قول الرسول عليه الصلاة والسلام بدلالة المعجزة.

¹ سورة التوبة 9/9.

² سورة الحاقة 30/33-69.

³ سورة الصف 61/9-10.

⁴ الفطرة ينجد الشيء ابتداءً

أَمَّا الْإِيمَانُ التَّقْلِيدِيُّ؛ هو أن يعتقد بوحداية الله تعالى، ويقرّ بمذكور صفة الإيمان تقليداً، اعترافاً بقول علماء قريته من غير حُجَّةٍ وُبُرْهَانٍ عنده، والتقليدُ عبارة عن مجرد الاتباع بلا دليل، وهذا الإيمان لا يُعْتَمَدُ عليه وإن كان إيمانُ المقلِّدِ معتبراً عند الشرع، والمقلِّد هو الذي يعرف أصل الإيمان وليس معه دليل، لكن إذا عرف أصل الإيمان والدلائل فهو محقّق، وأصل الإيمان ستة كما قال النبي صلى الله عليه وسلم: الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى. فهذا الإيمان التقليديّ لوجود التصديق والإقرار منه بلا دليل صحيح، ويستحق ما وعده الله تعالى للمؤمنين، وحكم الإسلام له لازم وهو مطيع لله تعالى باعتقاده وسائر طاعاته، وإن كان المقلِّد عاصياً بترك النظر والدلائل، وحكمه كفسّاق أهل الملة في جواز مغفرته أو تعذيبه بقدر ذنبه، وعاقبة أمره الجنة لا محالة، وهو المذهب المرضي، وهذا القول محكي عن أبي حنيفة والشافعي ومالك وأحمد بن حنبل رحمهم الله تعالى.

اعلم أنّ الإيمان التقليديّ التفصيليّ على هذا الحال، ومن لم يعرف الإيمان والإسلام يُحصى اسمه عن دفتر أصحاب دار السلام.

وَأَمَّا الْإِيمَانُ الْاِسْتِدْلَالِيُّ؛ فهو أن تستدل من المصنوع على الصانع، ومن الأثر إلى المؤثر، أو الأثر بلا مؤثّر ممنوع عقلاً ونقلاً، لأنّ البعرة تدل على البعير، والأثر يدل على المؤثر.

وَأَمَّا الْإِيمَانُ التَّحْقِيقِيُّ؛ فهو أن ينطوي قلبك على وحدانية الله تعالى وتصديق أحديته، بحيث لو خالفك أهل العالم فيما طويت عليه قلبك لا تجد في قلبك حكمة ولا زلزلة أصلاً.

وَأَمَّا الْإِيمَانُ الْغَيْبِيُّ وَالْحَضُورِيُّ؛ قال في شرح المشارق: إنّ الإيمان الغيبيّ والحضوري هل لهما نفع واعتبار عند الشرع أم لا؟ الإيمان الغيبيّ الذي هو قبل البعث فلا نفع له ما لم يحصل الإيمان الحضوري الذي هو بعد البعث؛ لأنّ بعض الناس آمنوا بمحمد صلى الله عليه وسلم قبل البعث، فلمّا جاء بالنبوة أنكروا له أشدّ الإنكار، ولذا قال العلماء في الإيمان من الإصابة.

وَأَمَّا الْإِيمَانُ الْعَقْلِيُّ؛ فعند الأشعرية والمعتزلة الإيمان بالله تعالى واجب بالعقل، وعند المعتزلة ما لم يعرف كل مسألة بدلالة العقل على وجه يمكنه دفع الشبهة لا يكون مؤمناً، وعند أهل السنة والجماعة العقل آلة يُعرف بها حُسن الأشياء وقبحها، وفي شرح المشارق: إنّ معرفة الله تعالى واجبة مطلقاً عندنا بالشرع لنصّ الإجماع، وحكم العقل معزول، وأمّا عند المعتزلة واجب عقلاً لكون المعرفة دافعاً لضرر خوف العقاب.

[5a]

وَأَمَّا الْإِيمَانُ الْأَبَدِيُّ؛ فهو إيمان من تولد بين المسلمين وكان أبواه مسلمين فأسلم ومات على الإسلام.

وَأَمَّا الْإِيمَانُ الْاِخْتِيَارِيُّ؛ هو كإيمان من أتى ذمياً من بلاد الكفر إلى ديار الإسلام رغبةً في الإسلام من غير خوف من أحدٍ أو رجاء ما عنده، بل بمجرد خوف الله تعالى ورجاء رحمته.

وأما الإيمان الكشفي والمقبولي؛ لم يُكتفَ فيه بالبرهان بل طُلِبَ فيه الدليل الواضح والنور والضياء، وهو إيمانُ الأنبياء والمرسلين، وقال محمد بن الحسن الشيباني: أنا أكرهُ أن أقولَ إيماني كإيمان جبرائيل، بل أقولَ آمَنْتُ بجميع ما آمَنَ به جبرائيلُ عليه السلام.

وأما الإيمان المطبوع؛ وهو إيمانُ الملائكة.

وأما الإيمان المعصوم؛ وهو إيمانُ المؤمنين.

وأما الإيمان المردود؛ فهو إيمانُ المنافقين لأنهم يُقرُّون بلسانهم، ويتَّخذون الإسلامَ ديناً في الظاهر إلا أنهم لا يعلمون الإيمانَ أو يعلمون ولا يصدِّقون بقلوبهم، ولذا يقال له كَفُرَ نفاقٍ عند البعض.

وأما الإيمان الضروري؛ غيرُ مُفِيدٍ عندَ الله تعالى فلا ينفعُ صاحبه في الدنيا ولا في الآخرة، كقوم صالحٍ شاهدوا العذاب، وفرعونَ عندما أجمعه العرق.

وأما الإيمان المُنجي؛ كإيمان مَنْ لم تبلغه الدعوة، فاستدلَّ بالمخلوقات على الخالق، ووحدَ الله تعالى، كقيس بن ساعدة، وورقة بن يوفل.

وكلُّ ما ذُكِرَ من أقسام الإيمان وجوهره مُنَجِّجٌ، ولكنَّه خصَّ هذا الأخيرَ باسم المُنجي لأنه رُبَّمَا تُوهَّمُ أَنَّ مَنْ لا يتَّبَعُ نبياً لا يُنجيه إيمانه، فوضع الاسم مُنَجِّجاً دفعاً لهذا التوهُّم.

وأما الإيمان الغيبي؛ معتبرٌ عندنا لأنَّ الله تعالى لا يكون محسوساً ولا في قوة المحسوس، كالمعلومات ببداهة العقل أو ضرورة الكشف، وكذا أسماء الحسنى وأحوال الآخرة إلى غير ذلك من كل ما يجب على العبد أن يؤمن به وهو غائبٌ عنه لا يشاهده ولا يعاينه، ولم يره صلى الله عليه وسلم بل سمع بأوصافه الشريفة ومعجزاته المنيفة، والحكمة فيه أنَّ الله تعالى لم يُكْرِمْ موسى بالرؤية في الدنيا لأنه لو أكرمه يرتفع الإيمان بالغيب ويصير الإيمان بالمعانية، والمؤمنون إمَّا نالوا المرتبة لأنَّ إيمانهم غيبيٌّ، وحقيقة الله تعالى مخالفةٌ لسائر الخلائق، قال المحققون: ليست الرؤية معلومة الآن. واختلفوا هل يمكنُ علمها في الآخرة؟ قال صاحب الفوائج المسكية في الفوائح المكئية⁵: أيُّها المحصور في عالم الملك والشهادة، قل: آمَنْتُ بأنَّ الله تعالى يراه المؤمنون، والكفَّارُ عنه محجوبون كما أخبر عنه التنزيل، والعَيْنُ في الآخرة بمنزلة القلب في الدنيا، والقلبُ يعلمُ ويرى ولكنَّه لا يُدْرِكُ؛ إذ الإدراك غير الرؤية؛ فهو سبحانه وتعالى مرئيٌّ للقلب معلومةٌ غير مدركٍ له، فهكذا في القيامة مرئيٌّ للعين غير مدركٍ به؛ إذ جلَّ أمرُه عن الإدراك؛ إذ الإدراكُ يوزن بالاشتراك، وسبحانه وتعالى وحده لا شريك له ولا نظير له ولا شبيهة له.

⁵ للشيخ: عبد الرحمن بن محمد البسطامي، الحنفي.

وَأَمَّا إِيْمَانُ الْمُتَكَلِّمِينَ؛ قَالَ الْمُتَكَلِّمُونَ الْإِيْمَانُ بِاللَّهِ تَعَالَى هُوَ أَنْ يُصَدِّقَ مُصَدِّقُ اللَّهِ تَعَالَى، وَيَعْتَقِدَ أَنَّهُ موجودٌ بِالوجودِ الْوَاجِبِ، وَمتَصِفٌ بِمَا يَلِيْقُ بِهِ مِنَ الْوَحْدَانِيَّةِ وَصِفَاتِ الْأُلُوْهِيَّةِ، وَالْإِيْمَانُ بِالنَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ هُوَ التَّصْدِيقُ بِمَا جَاءَ بِهِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ تَعَالَى تَصْدِيقًا إِجْمَالِيًّا، وَهُوَ الْمَقْصُودُ الْأَصْلُ مِنَ الْإِيْمَانِ، فَهَذَا إِيْمَانُ أَهْلِ الْمُتَكَلِّمِينَ، لَيْسَ بِمَعْتَبَرٍ عِنْدَ الشَّرْعِ لِأَنَّهُمْ لَمْ يَقْرَأُوا فِيْمَا يَجِبُ الْإِقْرَارُ فِي الْإِسْلَامِ، وَلَمْ يَذْكُرُوا صِفَةَ الْإِيْمَانِ وَيُسَمَّى عِنْدَهُم الْإِيْمَانُ إِجْمَالِيًّا.

وَأَمَّا الْإِيْمَانُ الْمُنْطَقِيُّ؛ فَإِنْ قُلْتُمْ: لَمْ يَكُنْ يُعْتَبَرُ التَّصْدِيقُ الْمُنْطَقِيُّ فِي الْإِيْمَانِ الشَّرْعِيِّ؟ وَالْمَنْقُولُ عَنْ ابْنِ سِينَا وَهُوَ الْقَدْوَةُ فِي تَفْسِيرِ أَلْفَاظِ الْمُنْطَقِ أَنَّ التَّصْدِيقَ الْمُنْطَقِيَّ الَّذِي قُسِّمَ الْعِلْمُ إِلَيْهِ وَإِلَى التَّصَوُّرِ هُوَ بَعِيْنَهُ التَّصْدِيقُ اللَّغَوِيُّ الْمَعْبَرُ عَنْهُ فِي الْفَارْسِيَّةِ بِكُرُوَيْدِنِ [5b] الْمَقَابِلِ لِلتَّكْذِيبِ.

قُلْتُمْ: إِدْرَاكُ أَنَّ النَّبِيَّةَ وَاقِعَةٌ أَوْ لَيْسَتْ بِوَاقِعَةٍ الَّذِي يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْحُكْمُ يُسَمَّى عِنْدَهُمْ تَصْدِيقًا، فَغَايَةُ مَا يُمْكِنُ فِي وَجْهِ تَسْمِيَّتِهِمُ الْمَبْتَدَأُ وَاصْطِلَاحِهِمْ أَنْ يَقَالَ إِنَّمَا سُمِّيَ الْحُكْمُ تَصْدِيقًا؛ لِأَنَّ أَكْثَرَ الْأَحْكَامِ مُسْتَفَادٌ مِنَ الْمَخْبِرِ الصَّادِقِ أَوْ مِنَ الدَّلِيلِ أَوْ مِنَ الْحَسَنِ؛ فَكَانَ الْحَاكِمُ مُصَدِّقًا لِمَفِيدِهِ، فَذَلِكَ الْإِدْرَاكُ قَسْمٌ مِنَ الْعِلْمِ قَسْمٌ لِلتَّصَوُّرِ مُسَمَّى بِالتَّصْدِيقِ لَوْجِهَ مِنَ الْوُجُوْهِ الْمَذْكُورَةِ لَيْسَ هُوَ التَّصْدِيقُ اللَّغَوِيُّ بَعِيْنَهُ، غَايَةُ مَا فِي الْبَابِ أَنَّ الْمُصَدِّقَ بِالتَّصْدِيقِ اللَّغَوِيِّ لَا بُدَّ أَنْ يُتَّصَفَ بِالْإِدْرَاكِ الَّذِي يُطْلَقُ عَلَيْهِ الْحُكْمُ وَالتَّصْدِيقُ اصْطِلَاحًا، وَإِنْ سَلِمَ أَنَّهُ عَلَى رَءْمِ ابْنِ سِينَا فَالَّذِي يُلْزَمُ الشَّارِعَ فِي الْخُطَابِ لِأَهْلِ لُغَةِ أَنْ يُعْتَبَرَ لُغَاتِهِمْ وَأَلْفَاظِهِمْ مِنْ حَيْثُ هِيَ لُغَاتُهُمْ وَأَلْفَاظُهُمْ لَا مِنْ حَيْثُ إِنَّمَا اصْطِلَاحُ غَيْرِهِمْ مِثْلًا، إِذَا قَالَ الشَّارِعُ لِأَهْلِ اللُّغَةِ الْعَرَبِيَّةِ السَّائِلِينَ عَنِ الْإِيْمَانِ هُوَ أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ تَعَالَى لَزِمَهُ أَنْ يُعْتَبَرَ فِي قَوْلِهِ "أَنْ تُؤْمِنَ" مَعْنَاهُ اللَّغَوِيُّ لِيَكُونَ تَفْسِيرًا وَبَيَانًا لَهُمْ حَتَّى يَتِمَّتْ مِنْ شَأْنِهِ أَنْ يَتِمَّتْ مِنْهُمْ مِنْ غَيْرِ اِحْتِيَاجٍ إِلَى بَيَانِ مَعْنَاهُ؛ لِأَنَّ الْخُطَابَ بِمَا لَا يُفْهَمُ فِيْمَا هُوَ أَصْلُ الدِّينِ لَا يَجُوزُ، وَإِنَّمَا اِحْتِيَاجُهُمْ إِلَى بَيَانِ مَا يَجِبُ الْإِيْمَانُ بِهِ، وَلِذَا قَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ لِمَنْ سَأَلَهُ عَنِ الْإِيْمَانِ: أَنْ تُؤْمِنَ بِاللَّهِ تَعَالَى وَمَلَائِكَتِهِ وَكُتُبِهِ وَرُسُلِهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ وَبِالْقَدَرِ خَيْرِهِ وَشَرِّهِ مِنَ اللَّهِ تَعَالَى.

وَأَمَّا الْإِيْمَانُ الدَّوْرِيُّ؛ فَإِنَّهُ وَرَدَ فِي بَعْضِ الْكُتُبِ أَنَّهُ عُرِّفَ الْإِيْمَانُ بِأَنْ تُؤْمِنَ، وَمَعْرِفَةٌ أَنْ تُؤْمِنَ مَوْقُوفٌ عَلَى مَعْرِفَةِ الْإِيْمَانِ، وَالْمَوْقُوفُ عَلَى الشَّيْءِ مَوْقُوفٌ عَلَيْهِ، فَيَكُونُ مَعْرِفَةُ الْإِيْمَانِ مَوْقُوفَةً عَلَى نَفْسِهِ وَهُوَ دَوْرٌ، وَقَدْ قَالَ السَّلْفُ: إِنَّ مَنْ قَالَ: الْإِيْمَانُ دَوْرِيٌّ، فَهُوَ بَاطِلٌ، لِأَنَّ لِلْإِيْمَانِ مَفْهُومَيْنِ؛ مَفْهُومٌ شَرْعِيٌّ وَمَفْهُومٌ لُغَوِيٌّ، وَهُوَ التَّصْدِيقُ وَالْاِعْتِقَادُ، فَقَدْ عُرِّفَ الْمَفْهُومُ الشَّرْعِيُّ بِالْمَفْهُومِ اللَّغَوِيِّ فَلَا دَوْرَ فِي الْحَدِيثِ.

وَأَمَّا الْإِيْمَانُ الدَّلَالِيُّ؛ فَنَقُولُ بِتَوْحِيدِ اللَّهِ تَعَالَى مُعْتَمِدِينَ بِتَوْفِيقِ اللَّهِ تَعَالَى: إِنَّ مَعْرِفَةَ الدِّينِ عَلَى التَّحْقِيقِ، وَهُوَ أَنْ يُعْلَمَ أَنَّ الْعَالَمَ مَا سِوَى اللَّهِ تَعَالَى مُحَدَّثٌ، وَالْمُحَدَّثُ مَا كَانَ جَائِزَ الْوُجُوْدِ، وَكَانَ جَائِزَ الْعَدَمِ، وَمَا جَازَ عَلَيْهِ الْوُجُوْدُ وَالْعَدَمُ لَمْ يَكُنْ وَجُوْدُهُ مِنْ إِيجَادِ ذَاتِهِ، لِأَنَّهُ إِنْ أَحْدَثَ نَفْسَهُ بَعْدَ مَا صَارَ موجودًا، وَهُوَ مُحَالٌ؛ لِأَنَّهُ إِيجَادُ الْمَوْجُوْدِ وَتَحْصِيلُ الْحَاصِلِ، لِأَنَّهُ إِنْ أَحْدَثَ نَفْسَهُ فِي حَالَةِ الْعَدَمِ فَكَذَلِكَ لِاسْتِحَالَةِ وَجُوْدِ الْفِعْلِ مِنَ الْمَعْدُومِ، فَثَبَتَ أَنَّ اِخْتِصَاصَهُ بِالْوُجُوْدِ دُونَ الْعَدَمِ لَمْ يَكُنْ إِلَّا بِتَخْصِيصِ مُخْصِصٍ، وَلِهَذَا لَا يَثْبُتُ

بناءً بدون الباني، فلا بُدَّ من محدثٍ أحدثه وخصَّه بالوجود، وهو الله الهادي، فإذا ثبت وجوده وجب عليه (على العبد المكلف) أن يوحدَه عن الشريك والنظير.

فاعلم أنَّ الصانع للعالم واحدٌ، ولو كان صانِعَيْنِ لثبت التمانعُ، والتمانعُ دليلٌ حدوثهما أو حدوثِ أحدهما، فإنَّ أحدهما لو أراد أن يخلقَ في شخصٍ واحدٍ حياةً والآخرُ موتاً في تلك الحالة؛ فأما إنَّ حصل مرادُهما فهما محالٌّ وباطلٌ، كما قال عزَّ من قائلٍ: **لَوْ كَانَ فِيهِمَا آلِهَةٌ إِلَّا اللَّهُ لَفَسَدَتَا**⁶.

فثبت بهذا الدلائل أنَّ الله تعالى واحدٌ لا شريك له، فردُّ لا مثل له، قديمٌ لا أول له، دائمٌ لا آخر له، لم يزل قبل المكان والزمان، وقبل العرش والهواء، موصوفٌ بصفاته الذاتية والفعليَّة، لم يحدث له صفةٌ من صفاته، ولا اسمٌ من أسمائه، إنَّه تعالى ليس بجسمٍ فيقَدَّرُ ويصوَّرُ ويُنقَسَمُ، ولا بجوهرٍ [6a] فتحلَّه الأعراضُ، ولا بعرضٍ فيحلَّ الجواهرُ، بل لا يُشبهه ذاته وصفاته شيئاً من المذكورات، ولا يُشبهه شيءٌ منها في ذاته وصفاته، ولا يمضي على الله وقتٌ وأحوالٌ ولا أزمانٌ،

ولا تحويه (أي ولا يُحيطه) الجهاتُ الستُ كسائر المبتدعات، والله تعالى لا يُعدُّ عدداً، بل يعلم قبل العدد ومستغنٍ عن كلِّ ذي نصْبٍ وعونٍ، وإنَّه تعالى قدَّوسٌ (أي طاهرٌ) من موادِّ الأجسام واختلاطها، وإنَّه تعالى مستوٍ على العرش استواءً منزهاً عن التمكُّن والاستقرار لا يحمله العرشُ، بل هو حافظُ العرشِ وغيرُ العرشِ، وإنَّه تعالى فوق العرش كما قال تعالى: **الرحمن على العرش استوى**.⁷ الرحمن اسمه، والاستواء نعمته متصلٌ بذاته، والعرش خلقه منفصلٌ عن صفاته، وإنَّه تعالى كان ولا مكان، ومع ذلك قريبٌ من كلِّ موجوداتٍ، وهو أقربُ إلى العبد من وريده، وأقربُ إلى الروح من حياته، وأقربُ إلى البصر من نظره، وأقربُ إلى اللسان من ريقه بقربٍ هو وصْفُه لا بتقريبٍ ولا بتقريبٍ، وإنَّه رفيعُ الدرجات من العرش كما هو رفيعُ الدرجات من الثرى، ومن كل شيء كقربه من العرش، وإنَّه تعالى فوق كل شيءٍ وفوق تحت كل شيءٍ، فهو فوق الفوق وفوق التحت، ولا يُوصف بتحتٍ فيكون له فوق، لأنَّه هو العليُّ الأعلى، إذ لا يماثلُ قُرْبُه قُرْبَ الأجسام كما لا يماثلُ ذاته وصفاته ذواتِ الأجسام وصفاتها.⁸

⁶ سورة الأنبياء 21/22.

⁷ سورة طه 5/22.

⁸ نقل لطفی باشا هذه المسألة من كتاب ابن تيمية و لكن لم يذكر اسمه. أنظر و قس. ابن تيمية، مجموع الفتاوى، المحقق: عبد الرحمن بن محمد بن قاسم، مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف، المدينة النبوية، 1416هـ/1995م، 5/486، 487، 503. { وَيَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ أَقْرَبُ إِلَى الْقَلْبِ مِنْ وَرِيدِهِ وَأَقْرَبُ إِلَى الرُّوحِ مِنْ حَيَاتِهِ وَأَقْرَبُ إِلَى الْبَصَرِ مِنْ نَظَرِهِ وَأَقْرَبُ إِلَى الْلِسَانِ مِنْ رَيْقِهِ - يَقْرَبُ هُوَ وَصَفُهُ لَا يَتَقَرَّبُ وَلَا يَقْرَبُ - وَأَنَّهُ تَعَالَى عَلَى الْعَرْشِ فِي ذَلِكَ كُلِّهِ وَأَنَّهُ رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ مِنَ الثَّرَى؛ كَمَا هُوَ رَفِيعُ الدَّرَجَاتِ مِنَ الْعَرْشِ وَأَنَّ قُرْبَهُ مِنَ الثَّرَى وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ كَقُرْبِهِ مِنَ الْعَرْشِ... وَأَنَّ اللَّهَ مُحِيطٌ بِعَرْشِهِ فَوْقَ كُلِّ شَيْءٍ وَفَوْقَ تَحْتِ كُلِّ شَيْءٍ فَهُوَ فَوْقَ الْفُوقِ تَحْتِ التَّحْتِ لَا يُجَدُّ بِنَحْتِ فَيَكُونُ لَهُ فُوقٌ؛ لِأَنَّهُ الْعَلِيُّ الْأَعْلَى... إِذْ لَا يَمَانِلُ قُرْبُهُ قُرْبَ الْأَجْسَامِ كَمَا لَا يَمَانِلُ ذَاتُهُ ذَاتَ الْأَجْسَامِ }

وإنَّه تعالى كاملٌ في ذاته وصفاته، وإنَّه منزَّهٌ عن التغيُّر واختلاف الحالات موصوفٌ بصفات الكمال كلِّها ومنزَّهٌ عن صفات النقص كلِّها، وهو حيٌّ قادرٌ جبارٌ قاهرٌ لا يعرضُه فناءٌ ولا موتٌ، وإنَّه تعالى ذو الملكِ والملكوٓتِ والعزَّة والجبروت، وإنَّه تعالى متفردٌ بالتخليق والترزيق والإبداع، فلا خالقٌ ولا رازقٌ إلا هو.

[الصفات الذاتية]

أمَّا الصفات الذاتية فالحياة والقدرة والعلم والكلام والسمع والبصر والإرادة.

فالحياة؛ الله تعالى حيٌّ بحياة التي هي صفته قديمة، والقدرة؛ هي صفته الأزلية، والعلم؛ إنَّه تعالى عالم بجميع الموجودات، لا يعزب عن علمه مثقال ذرَّة في الأرض ولا في السماء، والكلام؛ إنَّه متكلمٌ بكلامه الذي هو صفته الأزلية، والسمع والبصر؛ وإنَّه تعالى سميعٌ [الأصوات]⁹ والكلمات بسمعه القديم الذي هو له صفةٌ في الأزل، بصيرٌ في الأشكال والألوان بإبصاره الذي هو له صفةٌ في الأزل، والإرادة؛ وإنَّه تعالى مريدٌ بإرادته القديمة ما كان وما يكون في الدنيا والآخرة.

وهذه الصفات الذاتية التي كانت في وصفِ ذاته دون فعله، وصفاتُ الله تعالى قديمةٌ كلُّها من غير تفصيلٍ بين الصفات والذات وصفاتِ الفعل، وإنَّه قائمةٌ بذات الله تعالى لا هو عينه ولا غيره، كالواحد من العشرة لا عينُ العشرة ولا غيره، ولا يجيب السائلُ عن الله تعالى إلا بمثل ما جاء في القرآن المجيد في آخر سورة الحشر من ذكر أفعاله وصفاته تعالى، وقد ورد في الخبر أنَّ بعض المشايخ سئل عن الله تعالى، فأجاب وقال: إنَّ سألتَ عن ذاته تعالى {فليس كمثله شيءٌ}¹⁰ وإنَّ سألتَ عن صفاته تعالى فهو أحدٌ صمدٌ لم يلد ولم يولد ولم يكن له كفواً أحدٌ، وإنَّ سألتَ عن اسمه تعالى فهو الله الذي لا إله إلا هو عالم الغيب والشهادة هو الرحمن الرحيم، وإنَّ سألتَ عن فعله فهو الله تعالى كلَّ يومٍ هو في شأنٍ، قال النبي صلى الله عليه وسلم: شأنه أن يحيي ويميت ويعزُّ و يذلُّ.

الإيمانُ بالملائكة فرضٌ؛ ومعنى التصديق بهم اعتقادُ أنَّهم عبادُ الله لا يُفترُّون عن عبادته لحظَّةً، وهم الملائكة المقربون أعني جبرائيل ومكائيل وإسرافيل وعزرائيل عليهم السلام وحملةُ العرش والكروبيئين وكراماً كاتبين ومنكراً ونكيراً، [6b] والملائكة كلُّهم ذوي أجنحةٍ يطيرون بها من السماء إلى الأرض، ومن الأرض إلى السماء في أسرع زمانٍ، رُوي أنَّ جبرائيل عليه السلام نزل على نبيِّنا محمدٍ صلى الله عليه وسلم سبعةً وعشرين ألفَ مرَّةٍ وعلى سائر الأنبياء لم ينزل أكثر من ثلاثة آلاف مرَّةٍ، فسأل النبيُّ عليه الصلاة والسلام، وقال: يا أخي جبرائيل أنت أكثرُ التنزيلِ والعروجِ، فهل لك التضيُّق والتضجُّر في ذلك؟ فقال: لا يا رسول الله، إلا في ثلاثة مواضع أحدها أنَّ نمرود لما نَصَب منجنيقاً ورمى به إبراهيمَ عليه الصلاة والسلام في

⁹ كتب في رسالة { بالأبصار } سهواً

¹⁰ سورة الشورى 11/42.

النار، فجعله هو ينزل عليها، كنتُ في ذلك الوقت في مقامي سدرة المنتهى، فجاء نداءً من ربّ العزة: يا جبرائيلُ أدركْ خليلي إبراهيمَ، فأدركتُ قبلَ وقوعه في النار، وثانيها إنّ إخوة يوسف لما رَبَطُوا يَدَ يوسف ورجليه وطرحوه في الجُبِّ، وهو بئُرٌ غير مطوية قريبة القعر، أنا في ذلك الوقت في مقامي، فجاء نداءً من ربّ العزة: أدركْ عبدي يوسف، فأدركته فأخذته قبل أن يصل إلى قعره. وثالثها لما كسر الكفارُ سِنَكَ، وحصل الجراحة في وجهك تخرج الدَّمُ ليقطُرَ، فجاء خطابُ العزة: يا جبرائيلُ أدركْ حبيبي محمداً لا تقطُرْ دمه على الأرض، وإلا لا تنبتُ الأرضُ نباتاً أبداً، فنزلتُ من مقامي، وأخذتُ دمك على جناحي قبل أن يقطُرَ على الأرض.

وعدُّ الملائكة كلهم لا يعلمهم إلا الله تعالى، وخواصُّ بني آدم، وهم المرسلون، أفضل من جملة الملائكة، وعوامُّ بني آدم من الأتقياء أفضل من عوامِّ الملائكة، وخواصُّ الملائكة أفضل من عوامِّ بني آدم.

وفي النوازل¹¹ لم يقطع أبو حنيفة جوابَ مسائلٍ معدودةٍ وقال: لا أدري. إحداهما هذه؛ الملائكةُ أفضلُ أم الأنبياء؟ وإذا بال الحنئى مِنَ الفَرْجَيْنِ معاً أذكرُ أم أنثى؟ والدهرُ، وأطفالُ المشركين، ومتى يصير الكلبُ معلماً، وحكمُ سُورِ الحِمَارِ، ومتى يطيبُ لحمُ الجلالة، وتُوقَّفُ في هذه المسائل من جلالِ قَدْرِهِ وَعُلُوِّ أمرِهِ في العلم، وغاية ورعه في الزهد حيث توقَّفَ ولم يجادل. والتوقُّفُ عند عدم الدليل نَوْعٌ عِلْمٍ.

والإيمانُ فرضٌ لجميعِ الكتبِ السماوية، إنّ جميعها كلامُ الله تعالى غير مخلوقٍ، قيل: الكتبُ المنزلةُ مائة و أربعُ كتبٍ، منها عَشْرُ صحائفٍ أنزلتْ على آدمَ عليه الصلاة والسلام، وخمسون على شيت عليه الصلاة والسلام، وثلاثون على أحنوخ، وهو إدريس عليه الصلاة والسلام، وعشرٌ على إبراهيم عليه الصلاة والسلام، والتوراة على موسى عليه الصلاة والسلام، والزبور على داود عليه الصلاة والسلام، والإنجيل على عيسى عليه الصلاة والسلام، الفرقان على محمد المصطفى صلوات الله تعالى عليه وعليهم أجمعين، والقرآنُ كلامُ الله تعالى غير مخلوقٍ، والحيزُ والكاغدُ والكتابةُ من أفعال العباد، فلمَّا كان الفاعلُ مخلوقاً فكان فعله أولى أن يكون مخلوقاً، وكلامُ الله تعالى ليس من جنس الحروف والأصوات، قديمٌ قائمٌ بذاته، ومعناه مفهومٌ بهذه الكلمات والآيات.

والإيمانُ فرضٌ بالرسْلِ والأنبياءِ عليهم الصلاة والسلام، كُلُّهم منزَّهون عن الكبائر والصغائر قبل النبوة وبعدها، ومحمد صلى الله عليه وسلم عبده حبيبه ورسوله، وسببُ إرسالِ الرسلِ أنّ الله تعالى خلقَ الإنسانَ والجنَّ ليعبده، لا يُدرِكُوه بالعقول في كيفية العبادة وكَميَّتها، فأرسل الله تعالى إليهم رسلاً مُبَيِّنِينَ بما يجب عليهم، ومتى يجب، وكيف يجب، وعلى مَنْ يجب، ومبشِّرين لمن أطاع بالجنة ونعيمها، ومُنذرين لمن عصى بأنواعِ عذابِ جهنمِ وأليمها. [7a]

¹¹ فتاوى النوازل لأبي الليث السمرقندي.

وإنَّ نَبِيَّنَا مُحَمَّدًا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ابْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ الْمُطَّلِبِ بْنِ هَاشِمِ بْنِ عَبْدِ مَنْفٍ رَسُولِ اللَّهِ تَعَالَى؛ لِقَوْلِهِ تَعَالَى لِنَبِيِّهِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ: قُلْ يَا أَيُّهَا النَّاسُ إِنِّي رَسُولُ اللَّهِ إِلَيْكُمْ جَمِيعًا الَّذِي لَهُ مُلْكُ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ يُحْيِي وَيُمِيتُ فَأَمِنُوا بِاللَّهِ وَرَسُولِهِ النَّبِيِّ الْأُمِّيِّ الَّذِي يُؤْمِنُ بِاللَّهِ وَكَلِمَاتِهِ وَاتَّبِعُوهُ لَعَلَّكُمْ تَهْتَدُونَ¹²، فَبَلَغَ الرِّسَالَةَ وَأَدَّى الْأَمَانَةَ، فَكَذَّبُوهُ، فَأَظْهَرَ اللَّهُ تَعَالَى لَصِدْقِ دَعْوَاهِ عَلَى يَدَيْهِ بِالْمُعْجَزَاتِ الْبَاصِرَاتِ، كَانْشِقَاقِ الْقَمَرِ، وَانْجِدَابِ الشَّجَرِ، وَتَسْلِيمِ الْحَجَرِ عَلَيْهِ، وَنَبْعِ الْمَاءِ مِنْ بَيْنِ أَصَابِعِهِ، وَشَهَادَةِ الشَّاةِ الْمَصْلِيَّةِ الْمَسْمُومَةِ، وَإِشْبَاعِ الْخَلْقِ الْكَثِيرِ بِالزَّادِ الْقَلِيلِ، وَإِخْبَارِ الْمَغِيَّبَاتِ، وَغَيْرِ ذَلِكَ، وَأَظْهَرَ الْقُرْآنَ عَلَى صَفْحَاتِ الدَّهْرِ فَهُوَ مِنْ أَعْجَبِ الْآيَاتِ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: قُلْ لئنِ اجْتَمَعَتِ الْإِنْسُ وَالْجِنُّ عَلَى أَنْ يَأْتُوا بِمِثْلِ هَذَا الْقُرْآنِ لَا يَأْتُونَ بِمِثْلِهِ وَلَوْ كَانَ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ ظَهِيرًا¹³، فَإِذَا ثَبَتَتْ نَبُوءَةُ رَسُولِنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ثَبَتَتْ نَبُوءَةُ سَائِرِ الْأَنْبِيَاءِ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ بِإِخْبَارِهِ، لِأَنَّهُ صَادِقٌ فِي كُلِّ مَا يَقُولُ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ.

وَالرِّسَالُ وَالْأَنْبِيَاءُ قَدْ فَضِّلَ بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: تِلْكَ الرُّسُلُ فَضَّلْنَا بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ¹⁴، وَالرِّسُولُ أَفْضَلُ مِنَ النَّبِيِّ، إِذِ الرِّسُولُ صَاحِبُ الشَّرِيعَةِ، وَالنَّبِيُّ كَالْخَلِيفَةِ، وَكُلُّ رَسُولٍ نَبِيٌّ رَفِيعُ الْقَدْرِ وَمُخْبِرٌ مِنْ اللَّهِ تَعَالَى غَيْرِ عَكْسٍ وَلَا يَجُوزُ تَفْضِيلُ بَعْضٍ عَلَى بَعْضٍ عَلَى التَّعْيِينِ، وَلَكِنْ يُقَالُ الرِّسُولُ أَفْضَلُ مِنَ النَّبِيِّ، وَأَوْلَاوُ الْعِزْمِ - يَعْنِي صَاحِبُ الْكِتَابِ - أَفْضَلُ مِنْ غَيْرِهِمْ، وَنَبِيُّنَا مُحَمَّدٌ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَفْضَلُ مِنَ الْكُلِّ، وَلَا يُقَالُ: إِنَّ مُحَمَّدًا عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ أَفْضَلُ مِنْ يَوْسُفَ بْنِ مَتَّى وَغَيْرِهِ عَلَى التَّعْيِينِ. وَجَمِيعُ الْأَنْبِيَاءِ وَالرِّسُلِ غَيْرُ مَعْلُومَةٍ لِلْبَشَرِ. أَوْهُمْ آدَمُ وَأَخْرَجَهُمْ مُحَمَّدٌ عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ.

وَاعْلَمْ أَنَّ الْإِيمَانَ لَسَيِّدِنَا عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ بِأَنَّهُ رَسُولُنَا فِي الْحَالِ وَخَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ وَالرِّسُلِ، فَإِذَا آمَنَ بِأَنَّهُ رَسُولٌ وَلَمْ يُؤْمِنْ أَنَّهُ خَاتَمُ الرِّسُلِ لَا نَسَخَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ لَدَيْهِ لَا يَكُونُ مُؤْمِنًا، وَعَيْسَى عَلَيْهِ الصَّلَاةُ وَالسَّلَامُ يَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ، وَيَدْعُو النَّاسَ إِلَى شَرِيعَةِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ، وَسُئِلَ أَنَّ الْأَنْبِيَاءَ السَّابِقَةَ عَلَى أَنْ نَسَخَ الشَّرِيعَةَ هَلْ يَلْتَزِمُ نَسَخُ النُّبُوءَةِ؟ فَمَنْ قَالَ بِاللِّتِزَامِ قَالَ يُؤْمِنُ بِأَنَّهُمْ كَانُوا أَنْبِيَاءً، وَمَنْ قَالَ بِعَدَمِ اللَّتِزَامِ يُؤْمِنُ بِأَنَّهُمْ أَنْبِيَاءٌ كَمَا تَقَرَّرَ فِي مَوْضِعِهِ، وَرِسَالَةُ الرِّسُلِ لَا تَبْطُلُ بِمَوْتِهِمْ.

وَالْإِيمَانُ فَرَضٌ بِأَنْ يُؤْمِنَ الْمَكَلَّفُ بِالْبَعْثِ بَعْدَ الْمَوْتِ، كَمَا قَالَ عَزَّ مِنْ قَائِلٍ: وَأَنَّ السَّاعَةَ آتِيَةٌ لَا رَيْبَ فِيهَا وَأَنَّ اللَّهَ يَبْعَثُ مَنْ فِي الْقُبُورِ¹⁵، بِأَنْ يَجْمَعَ أَجْزَاءَهُمُ الْأَصْلِيَّةَ وَيَعِيدُ الْأَرْوَاحَ إِلَيْهَا.

¹² سورة الأعراف 7/158.

¹³ سورة الإسراء 17/88.

¹⁴ سورة البقرة 2/253.

¹⁵ سورة الحج 22/7.

نؤمنُ بملك الموت الموكَّل بقبضِ أرواحِ العالمين، ونؤمنُ بكرام الكاتِبين قد جعلهم علينا حافظين، وعذابُ القبر لمن كان له أهلاً، وسؤالُ منكرٍ ونكيرٍ للميت في قبره، ودعاءُ الأحياء وصدقائهم منفعةٌ في حقِّ الأموات، و قراءةُ الكتب يوم القيامة حقٌّ، والصراطُ حقٌّ، وهو جسْرٌ ممدودٌ على مثنى جهنم أحدٌ من السيف وأدقُّ من الشعْر، تزلُّ عليه أقدام الكافرين، يحكم الله تعالى فيهدي بهم إلى النار، وتثبتُ عليه أقدامُ المؤمنين فيساقون إلى دار القرار.

والقبرُ روضةٌ من رياض الجنة أو حُفْرَةٌ من حُفْرِ النيران، ويُحاسبُ عبده يوم القيامة من غير ترجمانٍ بينه وبين العبد، [7b] والميزانُ حقٌّ، والصراطُ حقٌّ، والجنةُ والنارُ حقٌّ، وهما مخلوقتان الآن، لا يفنيان مع أهلهما أبداً. ورؤيةُ الله تعالى من الجنة لأهل الجنة حقٌّ بغير مسافةٍ ولا إحاطةٍ.

والإيمانُ فرضٌ بأن يؤمنَ بالقدر خيره وشره من الله تعالى، وأصلُ القدر سرُّ الله تعالى لم يطلع عليه ملكٌ مقربٌ ولا نبيٌّ مرسلٌ، والتعمُّقُ والنظرُ في ذلك وسيلةُ الخذلانِ (أي عَدَمِ التَعَاوُنِ والنُّصْرَةِ)، وسَلَمُ الحِرمانِ، ودرجةُ الطغيانِ (أي التَّجَاوُزِ عن الحدِّ)، فالحدَرَ كلَّ الحدَرَ من ذلك نظراً وفكراً ووسوسةً، فإنَّ الله تعالى طَوَى عِلْمَ القَدْرِ عن أَنامِهِ، و نَهاهم عن مرامِهِ، كما قال الله تعالى في كتابه: لَا يُسْأَلُ عَمَّا يَفْعَلُ وَهُمْ يُسْأَلُونَ¹⁶، ولهذا قيل: العلمُ علمان؛ علمٌ في الخلقِ مفقودٌ، وعلمٌ في الخلقِ موجودٌ، فادِّعَاءُ عِلْمِ المفقودِ - أي سرُّ الله - كَفْرٌ، وإنكار علم الموجود - أي المحكمات - كَفْرٌ، ولا يثبت الإيمانُ إلا بقبول العلم الموجود وترك علم المفقود، وهي درجةُ الراسخين في العلم.

ولا يقال كقول رئيس الجبريَّة جهم بن صفوان الترمذي: إنَّ الإنسانَ مُجَبَّرٌ في أفعاله، لا قدرةَ له ولا اختيارَ له، ولا إرادةَ له، بل هو بمنزلة الجمادات وَيَنْسَبُونَ القَبَائِحَ إلى الله تعالى، وليس كما قالوا؛ لأنَّ الإنسانَ المَكْلَفَ مُجَبَّرٌ باختيارٍ جُزْئِيٍّ لا مُجَبَّرٌ بمباشرةِ السببِ، ووردَ في الخبر: أنَّ النبيَّ صلى الله عليه وسلم سأل الله تعالى الاجتماعَ بإبليس ليرى ما عنده، فأحضرَ بين يديه، فقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم لإبليس: قُلْ ما عندك، أي اعتقادك؟ فقال: يا محمد، إنَّ الله تعالى خلقك للهداية، وما بيدك من الهداية من شيء، وخلقني للغواية، وما بيديَّ من الغواية من شيء، فأوحى الله تعالى إلى النبي صلى الله عليه وسلم: صَدَقَكَ وإِنَّه لَكُدُوبٌ، وقال أبو حنيفة رحمه الله تعالى في كتابه الوصِيَّة: الخَيْرُ والشَّرُّ كلاهما بتقدير الله تعالى، ومَنْ زعم أنَّهما من غيره أو من الشيطان فقد كفرَ وبطلَ توحيدَهُ إنَّ كان له توحيدٌ، وقال رسولُ الله صلى الله عليه وسلم: إذا ذُكِرَ القَدْرُ فأمسكوا،¹⁷ أي احفظوا لسانكم عن التكلُّم فيه.

¹⁶ سورة الأنبياء 21/23.

¹⁷ الطبري، الجامع الكبير

ثمَّ اعلم أنّ صفة الإيمان على ما سأل جبرائيل عن محمدٍ عليهما الصلاة والسلام حين كان جالساً مع أصحابه: ما الإيمان؟ فقال صلى الله عليه وسلم: الإيمان أن تؤمن بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى.

الإيمان ثنائيٌّ عند علمائنا تصديقٌ بالجنان وإقرارٌ باللسان، وهو (أي الإقرار) شرطٌ في حقِّ القادر على النطق، والتصديق هو الركنُ الأعظم، والإقرار كالدليل عليه، وقال الإمام أبو منصور الماتريديّ الإيمانُ عبارةٌ عن مجرّد التصديق بالجنان والإقرار باللسان لإجراء أحكام الشرع؛ فالإيمانُ عندنا لا يقبل الزيادة والنقصان أصلاً، ويكون تاركُ العملِ مؤمناً، ولكن يكون فاسقاً، والإيمانُ عند الشافعي والخوارج والمعتزلة ثلاثيٌّ؛ تصديقٌ بالجنان وإقرارٌ باللسان وعملٌ بالأركان، فمن ترك العملَ عند الخوارج والمعتزلة يكون خارجاً عن الإيمان، حتى يكون مرتكبُ الكبيرة عند الخوارج وداخلياً في الكفر، وعند المعتزلة لا يدخل في الكفر؛ فيثبتون منزلةً بين الإيمان والكفر، لأنّ من مذهبهم أنّ العبدَ إذا أتى بكلمة الإخلاص (أي لا إله إلا الله)، ولم يرتكب الكبيرة فإنه يُسمّى مؤمناً، فإذا ارتكب الكبيرة خرج من الإيمان إلا أنه لا يُسمّى كافراً على الإطلاق، ويُسمون هذا مسلماً ولا يُسمونه مؤمناً.

ودينُ الله تعالى في السماء والأرض واحدٌ، وهو الإسلامُ، لأنّ الدينَ عند الله الإسلامُ، والأنبياءُ كلّهم في الإيمان واحدٌ وشرائعهم مختلفةٌ، والإيمان واحدٌ، وأهلُه في أصله سواءٌ، والتفاضلُ بينهم [8a] في الحقيقة بالتقوى ومخالفة الهوى.

والمؤمنون كلّهم أولياءُ الرحمن، ولا نصديقٌ عرّافاً ولا كاهناً، ونؤمنُ بكرامات الأولياء، ولا نفضّل أحداً من الأولياء على الأنبياء.

والإيمان على الحقيقة لا بالمجاز.

والإيمان لا يزيد ولا ينقصُ.

والإيمان بائنيٌّ من العمل، والإيمان على الجارحتين على القلب واللسان، ومن عرف الله تعالى بقلبه ولم يقرّ بلسانه فهو كافرٌ حقّاً، ومن أقرّ بلسانه ولم يؤمن بقلبه فهو منافقٌ حقّاً.

وفي مجمع الحوادث والنوازل والواقعات¹⁸ قيل له: الغلامُ قبل البلوغ وإن لم يُخاطب بالشرائع فهل يُخاطب بالإسلام؟ قال: إذا بلغ سبع سنين أو عشر سنين وعقل الإسلام إلا إنّه لم يحتلم يُخاطب بالإسلام، فإذا آمن صحَّ إسلامه، قيل: لو مات في هذه الحالة ولم يؤمن أيدخل النار؟ قال: نعم، لأنّه مات على كفره،

18 لأحمد بن موسى الكشي.

و رُوي في هذا خبران أحدهما رفع القلم عن الصبي حتى يحتلم، والثاني رفع القلم عن الصبي حتى يعقل، فرواية الأولى محمولة على خطاب الشرائع، والثانية محمولة على خطاب التوحيد عملاً بالخبرين جميعاً.

وفي التاتارخانية¹⁹ قال أبو القاسم الحكم: وجدت التوحيد بين الناس على وجهين؛ توحيد متفق على صحته، وتوحيد مختلف في صحته، فالأول هو الذي اختلف الناس في فروعه، فيكفر بعضهم بعضاً، وأنا أختار الذي لم يختلف فواحد، وقال في رسالة: إذا حصل الاحتمال في الدليل النقلی بطل الاستدلال بالقطعية، وقال في كشف الغطاء²⁰: وليعلم البالغ أنه من يوم بلوغه قد وجب عليه معرفة الله تعالى بالدليل لا بالتقليد، ويكفيه من الدليل رؤية نفسه وترتب أعضائه، فيعلم أنه لا بد للبناء من بان، فيجب عليه بالسمع لا بالعقل اعتقاد ألوهيته ووحدايته. وفي الفقه الأكبر: ولم يُجبر أحداً من خلقه على الكفر ولا على الإيمان، ولا خلقهم مؤمناً ولا كافراً ولكن خلقهم أشخاصاً، والإيمان والكفر فعل العباد.

ثم أعلم أنّ الإيمان والإسلام شيء واحد عندنا، كالظهر مع البطن، والدين اسم واقع على الإيمان والإسلام، والإيمان والإسلام من قبيل الأسماء المترادفة، فكل مؤمن مسلم. وكل مسلم مؤمن، ووجود أحدهما بدون الآخر محال، إذ هما اسم شيء واحد كالقعود والجلوس.

وذكر في فتاوى التاتارخانية قال أبو القاسم: من تعلم في الصغر آمنت بالله وملائكته وكتبه ورسله واليوم الآخر وبالقدر خيره وشره من الله تعالى، وتعلم أنه إيمان إلا أنه لا يُحسن تفسيره لا يُحكّم بإسلامه، فإذا كان هذا حال الصغير فكيف يكون حال الكبير، وقال أيضاً: إنّ رجلاً إذا سُئل عن الإيمان، فقال: لم أعلم بذلك، فلا دين له، ويُعرض عليه الإسلام، فإن أسلم وكانت له امرأة يجدد نكاحها.

وفي مجمع الحوادث والنوازل والوقاعات: ولا يجوز إدخال الاستثناء في الإيمان؛ لأن الاستثناء وضع لتعطيل الكلام ورفع، ألا ترى أنه لو قال: أنت طالق إن شاء الله تعالى، بطل الطلاق، وسئل عن معاذ بن جبل رضي الله عنه عمّن استثنى في الإيمان، قال: إنّ الله تعالى ذكر في كتابه ثلاثة أصناف في الخلق، قال في موضع: أولئك هم المؤمنون حقاً²¹، وقال في موضع: أولئك هم الكافرون حقاً²²، وقال في موضع: مُدْبِدِينَ بَيْنَ ذَلِكَ لَا إِلَى هَؤُلَاءِ وَلَا إِلَى هَؤُلَاءِ²³، فمن قال بالاستثناء في الإيمان فهو من جملة المذبذبين، ولأن الاستثناء فيه تحقق لَعَوٍ.

¹⁹ الفتاوى التاتارخانية، لابن العلاء الانصاري الاندريتي.

²⁰ كشف الغطاء عن حقائق التوحيد وعقائد الموحدين، للشيخ، الإمام: بدر الدين: حسين بن الصديق بن حسين بن عبد الرحمن بن الأهدل الشريف، اليمني، الصوفي. (1492/2)

²¹ سورة الأنفال 8/4.

²² سورة النساء 4/151.

²³ سورة النساء 4/143.

فإن قيل: الإيمان مخلوق أم لا؟ قال: الاختلاف وقع في الاسم، إن الإيمان اسمٌ لِمَاذَا، فإن أراد به شهادة الله تعالى لنفسه هو الواحد الفرد الصمد الذي لم يلد ولم يولد [8b] ولم يكن له كفواً أحدٌ، فذاك ليس بمخلوق، لأن ذلك كلها أفعالُ الله تعالى بجميع أفعاله غير مخلوق، ولو أراد به أفعال العباد وحركاته وأفعاله فذاك مخلوق، لأن الإيمان هو الذي يُوجد من العبد وهو الإقرار والتصديق.

ولا يجوز أن يكون الإيمان عنده اسماً للهداية والتوفيق، ويجوز أن يكون اسماً للإقرار والتصديق؛ لأنه يجوز أن يقال وفقَّ الله عبده وهَدَاهُ، ولو كان التوفيقُ والهدايةُ إيماناً في التقدير صار كأنه يفعل أمرَ الله وصدَّق العبد، والعبدُ هو المأمور بالإيمان بالله تعالى، ولذلك قلنا إن الإيمان اسمٌ للإقرار والتصديق دون الهداية والتوفيق.

ولو قال المجوسي لمسلم: اعرضْ عليَّ الإسلام، فقال المسلم: لا أدري، اذهب إلى فلانٍ حتى يعرض عليك الإسلام، فإنه يكفر؛ لأنه أقرَّ على نفسه أنه لم يكن مسلماً حيث قال: لا أدري صفة الإسلام، فتبين أنه لا نكاحَ بينه وبين امرأته، وحكمه حكم المرتد، ويُجيزُ على تعلُّم صفة الإيمان حتى يُسلم الآن.

ووضع محمد بن الحسن الشيباني المسألة في اليهودي والنصراني في الجامع الكبير: لو سُئل نصرانيٌّ عن صفة النصرانية، فقال: لا أدري، قال: ليس نصرانياً ولا يهودياً، وحكمه حكم المرتد، ولا نكاحَ بينه وبين امرأته، ثم قال: وكذلك المسلم.

صغيرة نصرانية تحت مسلمٍ كبرت غير معتوية ولا مجنونة وهي لا تعرف ديناً من الأديان ولا تصفه، فإنها تبين من زوجها، وكذا الصغيرة المسلمة إذا بلغت عاقلة وهي لا تعرف الإسلام ولا تصفه بانت من زوجها، لأنهما جاهلتان ليس لهما ملَّةٌ مخصوصة، وهي شرطُ النكاح ائْتِداءً وبقاءً.

محمد بن الحسن الشيباني سَمَّى هذه في الكتاب مرتدةً لأنَّا حكَمْنَا نكاحهما بالتبعية والآن بكفرهما لفقْد التبعية ومعرفة الدين، فكانتا مرتدتين لقوله تعالى: **لَوْلَا يَأْتُونَ عَلَيْهِمْ بِسُلْطَانٍ بَيِّنٍ**²⁴، أي ببرهانٍ ظاهرٍ، فإنَّ الدينَ لا يؤخذ إلا به، وفيه دليلٌ على أنَّ ما لا دليلَ عليه من الديانات مردودٌ.

واعلم أنَّ الإيمان الإجماليَّ غيرُ جائزٍ فما يتعلَّقُ بإيمان الزوجة والأمة في حقِّ جِلِّ الوطاء وبقاء الزوجية، غلبَ على ظنِّه أنَّ إيمانها إجماليٌّ لم يقربها لقوله صلى الله عليه وسلم: **طلب العلم فريضة على مسلمٍ و مسلمة**.²⁵ سُئل إنَّ فلاناً يقول: إنَّ الله لا يستردُّ الإيمانَ من عبده ولكنَّ العبدُ إذا ردَّ إيمانه فإنَّ الله تعالى يستردُّه منه، قال لا يجوز أن يقال: إنَّ العبدَ يردُّ إيمانه ثم يأخذ الله تعالى منه، لأنَّ لا تُقدِّمُ فعلَ العبد على

²⁴ سورة الكهف 15/18.

²⁵ أخرجه ابن ماجه 224 وابن عبد البر في جامع بيان العلم 8\1-9 والطبراني في الصغير 22، الطبراني في الكبير 10439، الطبراني في الاوسط مجمع الزوائد 1\120، وذكره في كنز العمال 28651.

فعل الله تعالى ولا فعل الله تعالى على فعل العبد، بل ترى جميع طاعات العبد بتوفيق الله تعالى ومعاصيه بخذلانه، ثم التوفيق والخذلان لا يتقدم فعل العبد ولا يتأخر عنه، بل يكونان جميعاً.

وسئل عن الإيمان: أهو عطائي أم هو كسبي؟ قال: لا نقول على الإطلاق إنه عطائي أو كسبي، لكن نقول ما كان من الله تعالى إلى عبده وهو الهداية فهو عطاءً منه لأنه لم يسبق من العبد إلى الله تعالى ما يستحق هذه النعمة وما كان من العبد فهو كسبي وجهدي، والدليل عليه أنه لا شك أن العبد يستحق الثواب بإتيان الإيمان، فلو كان عطائياً على الإطلاق ما يستحق الثواب؛ لأن الإنسان لا يستحق الثواب بفعله غيره وهو عطائي من جهة الهداية والتوفيق من الله تعالى، كسبي من جهة العبد، وهو اعتقاده بالقلب وإقراره باللسان، وله على ذلك قدرة وهذا هو حقيقة الكسب. [9a]

وفي التعريفات²⁶: الهداية؛ الدلالة على ما يوصل إلى المطلوب، ويقال: هي سلوك طريق يوصل إلى المطلوب، وتعريف التوفيق؛ جعل الله تعالى فعل العبد موافقاً لما يحب ويرضاه، وفي رسالة: الإيمان الدلائلي أقوى من الإيمان التقليدي بألف درجة، وكل من كان أكثر دليلاً واستنباطاً كان إيمانه أنور، كما روي عن رسول صلى الله عليه وسلم: لو وزن إيمان أبي بكر رضي الله عنه بجميع الخلق لرجح إيمان أبي بكر²⁷، إلى من جهة الثور والضياء لا من جهة الزيادة والنقصان، فإن قلت: إن الإيمان لا يزيد ولا ينقص. قلنا: نعم لأن الشرع في ذلك ورد، ولكن يزيد أثر صفاته وينقص فيما هو متعلق به، فيظهر أثر ذلك في طاعة العبد ومعاصيه، فإن نور الإيمان إذا سلم من شعب الشهاوات ألقى شعاعه على القلب فيلقي القلب نوره على ما يحاذيه من الجسد فتبصر الجوارح ما ينتفعها ويضرها.

وفي شرح المشارق: إن الأنبياء عليهم السلام ناظروا قومهم بالدلائل، لذا قال صدر الشريعة في توضيحه²⁸: المعرفة إدراك الجزئيات عن دليل.

وفي مجمع الحوادث والنوازل والواقعات: قيل له: ما دام المؤمن حياً يكون الإيمان معه فإذا مات يترك إيمانه ها هنا أو يحمل مع نفسه؟ قال: إن ردد إيمانه بشؤم معاصيه يترك إيمانه ها هنا. وإن لم يرد يحمل مع نفسه إلى قبره.

قيل له: يكون الإيمان مع البدن أو مع الروح؟ قال: مع البدن، ونسميه في قبره مؤمناً.

فإن قيل أين يذهب سائر أعماله؟ قلنا: اتصلت بثواب الله تعالى أو بعقابه.

²⁶ للسيد الشريف الجرجاني.

²⁷ أخرجه ابن عدي في الكامل (14/ 201)، ابن عساکر في " تاريخ دمشق " (30/ 126)

²⁸ التوضيح، في حل غوامض التنقيح لفاضل، العلامة، صدر الشريعة: عبید الله بن مسعود الحبوي، البخاري، الحنفي.

فإن قيل: الإيمان فيك أم أنت في الإيمان؟ فإن قال: الإيمان فيّ، فقل: أهو طعامٌ أكلته؟ فإن قال: أنا في الإيمان، فقل: أهو ثوبٌ لبستُهُ؟ جوابه: أنا في الإيمان والإيمان فيّ.

فإن قيل: الإيمان ذكّر أم أنثى؟ فقل: أين أولادهما؟ الجواب: الإيمان منزّه عن الذكر والأنثى. فإن قال: ذكر وأنثى، ولكن يُمَثَّلون الذكر والأنثى، الإيمان هدايةٌ، والهداية صنعُ الربِّ، وهو بمنزلة الذكر والإقرار، صنُّع العبد فهو بمنزلة الأنثى، وأولادهما الطاعة والخيريات.

فإن قيل: الإيمان قديمٌ أم محدثٌ؟ فقل: معرفته قديمٌ، وإقراره محدثٌ.

فإن قيل: الإيمان على الجسد أم على الروح؟ فقل: متفرّق بين الجسد والروح.

فإن قيل: الإيمان جمعٌ أم تفریقٌ؟ فقل: جمعٌ عند الله وتفریقٌ عند العباد، وجمعٌ في القلب، وتفریق بين الأعضاء.

فإن قيل: الإيمان عتيقٌ أم جديدٌ؟ الجواب: عند الله تعالى عتيقٌ، وعند المخلوق جديدٌ.

فإن قيل: ما رأسُ الإيمان، وما وسطه، وما أصله، وما فرعُه، وما غصنُه، وما ورقُه، وما ثمرةُ، وما أرضه، وما نهاره، وما مأوّه، وما اسمه؟ الجواب: رأسُه التوحيدُ، ووسطه الطاعةُ، وأصله اليقينُ، وفرعُه الإخلاصُ، وغصنُه أمرٌ ونهيٌ، وورقه الخوفُ، وثمرته رحمةُ الله تعالى، وأرضه قلبُ المؤمن، ونهاره علمٌ، ومأوّه كتابُ الله تعالى، واسمه شجرةٌ مباركةٌ.

فإن قيل: الإيمان زيادةٌ أم القرآن الزيادة؟ الجواب: القرآن زيادة، ولكن بسبب الإيمان، والإيمان زيادة، ولكن بسبب القرآن.

فإن قيل هل أمر الله تعالى بشيء ولم يشأ شيئاً [وهل خلق شيئاً] ولم يأمر به نفسه؟ قلنا: نعم، خلق الكفر والشرَّ، ولم يأمر به خَلْقَه، وأمر الكافر بالإيمان ولم يشأه.

ومَنْ تزوّج امرأةً مسلمةً ويعرف أبويها بالإسلام ويعلم أنّها تعلّمت القرآن، فلو لم يسأها عن صفة الإسلام [9b] لا بأسَ بذلك، ومَنْ تزوّج امرأةً لا يعرف أبويها وشكَّ في أمرها لا ينبغي أن يقول لها صفي الإسلام، فإنّها ربّما تقول: لا أدري، فتصير مرتدةً؛ فتبينُ إنّها لا نكاحَ بينهما ولكن ينبغي له أن يقول لها من مقدّم: كه خدای عزّ وجلّ یکیست، موصوف به صفات سزای، منزّه از صفات نا سزا، و همه پیغمبران بندگان خداوندند، و گزیده گان خداوندند و همه فرشتگان بنده گان خداوندند و کتابها که خدای عز و جل وحی کرده به پیغمبران همه حق است و همه کلام خداوند است نه آفریده و قیامت هر آینه آمدنی است و زنده گرداند خدای عز و جل همه آدمیان و پریان و دیوان را روز قیامت.

والجهل ليست بعذر فيه، وإن كثيراً من الجهال يكفرون جهلاً، ويجاهل [الجاهل] غير معذور بجهله، وقد روي عن رسول الله صلى الله عليه وسلم أنه قال: **يأتي على أمتي زمانٌ يُصبحُ مؤمناً ويمسي كافراً، ويمسي مؤمناً ويصبحُ كافراً²⁹**، إلا من كان له العلم أو صُحبتُهُ مع العلماءِ وهمته تعلمُ العلم، وصيانة دينه من الآفات.

والله مجيبُ الدعوات وبالله العونُ والتوفيقُ، ومن لوازم الإيمان الخوفُ والرَجاءُ، لأنَّ الأمانَ واليأسَ يستلزمان الكفرَ.

فعلى هذا اعتقادنا ظاهراً وباطناً، نسأل الله تعالى أن يُثَبِّتَنَا عليه ويختَمَ لنا به، والحمد لله الذي جعلنا من أهل السنة ولم يجعلنا من أهل البدعة.

(قد فرغَ كتابةً هذه الرسالة عن يدِ أحقر العباد وأحوج عباد الله **موسى بن فضل الله** غفرَ الله له ولأبويه ولجميع المؤمنين والمؤمنات في سنة أربع أَلْفَات [1111] من الهجرة في شهر شعبان المكرم في يوم السبت الثاني) [10a]

KAYNAKÇA

Akay, Ali. "Muslihuddîn el-Lârî'nin 'Burhânu't-Temânu' ile İlgili Bir Risalesi". Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi VII/1 (2005): 147-171.

Aydın, Ferit. İslamda İnanç Sistemi/Akaid. Kahraman Yayınları, t.y.

Çağrıçı, Mustafa. "Abdurrahman b. Muhammed Bistâmî". TDV İslam Ansiklopedisi. 6: 218-219. 1992.

Çakan, İsmail Lütfi. "Hayrettin Hızır Atûfi". TDV İslam Ansiklopedisi. 4: 99-100. 1991.

Çavuşoğlu, Semiramis. "Kadızedeliler". TDV İslam Ansiklopedisi. 24: 100-102. 2001.

Çınar, Mahmut. "Ye's ve Be's Halinde İmanın Hükümü: Firavun'un İmanı Örneği". Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi). 41 (Şubat 2011): 121-142.

Ebû Hanîfe, Nu'mân b. Sâbit b. Zûtâ b. Mâh. el-Fıkhü'l-ekber. BAE: Mektebetül-Furkan, 1999.

Fuad, Köprülüzade Mehmed. "Lütfi Paşa". Türkiyat Mecmuası [İstanbul Üniversitesi Türkiyat Enstitüsü Türkiyat Mecmuası] [TM] I (1925): 119-150.

Gökbilgin, M. Tayyip. "Lütfi Paşa". İslam Ansiklopedisi. 7: 96-101. İstanbul: MEB Basımevi, 1995.

²⁹ أخرجه مسلم في كتاب الإيمان، باب الحث على المبادرة بالأعمال ومحافة المؤمن أن يحبط عمله، برقم 169 لكن لفظه، (مؤمناً) بدل (مسلمًا).

- Gül, Ekrem Sefa. "Burhân-ı Temânuun Kesinliği Problemi". *Tasavvur / Tekirdağ İlahiyat Dergisi* 5/1 (30 Haziran 2019): 377-416.
- Gündoğdu, Cengiz. "Abdülmeceid Sivasi". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 37: 286-287. 2001.
- Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Muhammed es-Sâmerrî el-. *Mesâvi'l-ahlâk ve mezmûmühâ*. Thk. Mustafa b. Ebin-Nasr. Cidde: Mektebetüs-Sevâdî, 1993.
- İbn Teymiyye, Ebu'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Abdülhalim. *Mecmû'u fetâvâ*. Thk. Abdurrahman b. Muhammed b. Kasım. Medine: Mecmau'l-Meliki'l-Fahd li Tibaati'l-Mushafi's-Şerif, 1995.
- İpşirli, Mehmet. "Lutfi Paşa". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 27: 234-236. 2003.
- Lutfi Paşa. *Lütfi Paşa ve Tevârîh-i Âl-i Osmân*. Thk. Kayhan Atik. Ankara: Kültür Bakanlığı, 2001.
- Koca, Ferhat. "el-Fetâva't-Tatarhâniyye". *TDV İslam Ansiklopedisi*. 12: 446-447. 1995.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Bir İslâm Âlimi Olarak Lutfi Paşa". *Osmanlı Araştırmaları (Dergi)*. 50 (2017): 29-72.
- Köksal, Asım Cüneyd. "Lutfi Paşa'nın Niyet Risalesi". *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*. 31 (2018): 569-587.
- Köksal, Asım Cüneyd. *Lütfi Paşa*. İlke Yayıncılık, 2017.
- Lutfi Paşa. *Risâle fî Beyâni Asli'l-Îmân ve Cevherihi ve Sıfâtihi*. Velîyüddin Efendi, 3242: 7 vr. Beyazıt Kütüphanesinde.
- Pezdevî, Ebü'l-Yüsr Fahrü'l-İslâm. *Ehli Sünnet Akaidi*. Trc. Şerafeddin Gölcük. Kayıhan Yayınları, 2015.
- Soyal, Fikret. *Celeleddin ed-Devvani'nin Firavun'un imanı konusundaki görüşleri ve Ali el-Kârî'nin eleştirisi*. Yüksek Lisans, İstanbul Üniversitesi, 2004.
- Şık, İsmail. "Burhan-ı Temanu'ya Eleştirel Bir Yaklaşım". *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* X/2 (2010): 17-44.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-dünyâ Süleymân b. Ahmed b. Eyyûb. *el-Mu'cemü'l-kebîr*. Thk. Hamdî b. Abdulmeceid. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1994.
- Tahir, Bursalı Mehmed. *Osmanlı Müellifleri: 1299-1915*. İstanbul: Meral Yayınevi, 1975.
- Th. Menzel. "Lutfi Pasha". *Encyclopaedia of Islam, First Edition (1913-1936)*. v:54b. *Encyclopaedia of Islam*. Brill, t.y.